

Stockholms Universitet
Konstvetenskapliga institutionen
Påbyggnadslinje i kulturminnesvård
HT 1987

Jean-Paul DARPHIN

En studie av
Lanthandelns tillkomst och utveckling
inom Uppsala kommun

Saringe handel ca 1910. En av kvinnorna under hörken är Beda Eklund, som startade affärsrörelsen. Den lilla flickan är hennes dotter Astrid. I mitten handlarparet Johan och Vilhelmina Eriksson och t.h. handlarns far Erik Gustav Mattsson från Bredsätra.

Bild ur Olands-Bygden 1987

En studie av lanthandelns tillkomst och utveckling inom Uppsala kommun

INNEHÅLLSFÖRTECKNING	1
1 INLEDNING	3
2 UR DETALJHANDELNS HISTORIA	5
-Från näringstvång till näringsfrihet	5
-Från marknad till lanthandel	6
-De första lanthandlarna	7
-Föreningsbodas och samköpsföreningar	8
-Konsumentorganisationer och den kooperativa idén	9
-Konsumentföreningar inom Uppsala kommun. Förteckning	10
-Kooperativa Förbundet	12
-Tabell Nr 1: Kooperation	12
-Den enskilda handelns intresseorganisationer	13
-Ekonomiskt samarbete inom den enskilda handeln	14
3 UR LANTHANDELNS VERKSAMHET	16
-Lanthandelns varusortiment	16
-Byteshandeln	18
-Lanthandlaren/köpmannen	18
-Kvinnliga lanthandlare	21
-Tabell Nr:2: Handlare/handelsbiträde. Uppsala län, Uppsala kommun	22
-Tabell Nr:3: Könsfördelning inom Uppsala kommun	24
-En analys av lanthandlarnas inkomster	26
-Tabell Nr:8: Inkomster för handelsbiträde	28
-Tabell Nr:4 och Nr:5: arbetslöner, livsmedelspriser	30
4 LANTHANDELNS UTVECKLING INOM UPPSALA KOMMUN	31
-Tillkomst och utveckling inom länet	31
-Utveckling inom kommunen	32
-Utveckling inom Uppsala stad. En jämförelse	33
-Anställd personal. Staden och landsbygden	33
-Tabell Nr: 6: Antal handlare och biträden	34
-Spridning och fördelning av affärerna inom kommunen	35

-Tabell Nr:7: Antal lanthandlar, antal invånare	39
-Filialer	41
-Lokaliseringen. En analys	41
-Affärsnedläggningar	43
-Karta - Uppsala kommun med socknar	45
5 BYGGNADERNA/ LOKALERNA	46
-Från bod till "affär"	46
-Inredning	49
-Planritningar på lanthandlar	52
-Tidskriften "Butikskultur" och Köpmannaförbundets arkitektkontor	53
-Befintliga lanthandlar inom kommunen	55
-Verksamma lanthandlar i urval	57
-Karta. Befintliga lanthandelsaffärer	65
6 SAMMANFATTNING	66
7 NOTFÖRTECKNING	68
8 KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	72
BILAGA (tryckt separat i begränsad upplaga)	
-Innehållsförteckning	1
-Kommentar till källmaterialet	2
-Taxeringsuppgifter	4
-Lanthandlar i Upplandsmuseets byggnadsinventeringar. Förteckning	8
-Affärernas lokalisering och tillkomstperiod. Uppgiftssammanställning	9
-Kartläggning av lanthandeln inom Uppsala kommun 1891-1942 (alfabetiskt efter socken)	17

1 INLEDNING

Uppsatsen utgör huvuduppgiften inom kursen "Påbyggnadslinje i kulturminnesvård" (1982-1983) numera "kurs i kulturminnesvård" vid Stockholms Universitets konstvetenskapliga institution.

Kursen som är tvärvetenskaplig berör ämnena konstvetenskap, arkeologi, etnologi, historia och kulturgeografi.

Syfte

Arbetets syfte är att, på vetenskaplig nivå, tillämpa olika moment som ingår i kursen och åstadkomma ett material som kan ligga till grund och/eller användas som underlag för ett kommunalt kulturminnesvårdsprogram. Uppsatsens ämne och utformning har därför valts med hänsyn till Upplandsmuseets pågående arbete med Uppsala kommuns kulturminnesvårdsprogram.

Någon sammanhängande och heltäckande studie berörande lanthandelns verksamhet och/eller bebyggelse inom länet och kommunen saknas. Ett enda verk "Bilder ur lanthandelns historia" som baserar sig på en etnologisk undersökning utförd av folk och minnesarkivet, skildrar delar av lanthandelns historia på riksnivå.

Lanthandeln är i sig en ung företeelse, som tillkom genom 1864 års näringsfrihetslag, men är i dag på utdöende. De gamla traditionella affärerna har byggts om till bostadshus och ersatts av livsmedelsaffärer av den stadsmässiga typen som, i bygderna, koncentreras till mindre tätorter. Det har därför varit angeläget att rekonstruera och skildra lanthandelns tillkomst och utveckling inom Uppsala kommuns nuvarande gräns och belysa dess särdrag ur tvärvetenskaplig synpunkt.

Arbetet är en kvantitativ redovisning och analys som avser att kartlägga och belysa generella tendenser samt skapa ett underlag för vidare fallstudier.

Avgränsning

Studien omfattar kommunens nuvarande administrativa gräns som tillkom efter 1971 års länsgränsförändring. Kommunsammanslagningen 1952 och länsgränsändringen har dock medfört vissa svårigheter med bearbetningen av det primära källmaterialet (se bilagan "kommentar till källmaterialet").

Socknarna inom Uppsala kommun ger ett representativt underlag för en analys av lanthandelns verksamhet. Socknarnas skilda karaktärer och näringsgeografiska förutsättningar med skogsbygd, jordbruksbygd, tätorter, järnvägsnät och stationssamhällen, industrier, storlek och befolkningsunderlag har skapat variationer i

lanthandelns utvecklings- och spridningsmönster.

Källuppgifter som berör andra geografiska områden används som jämförelse.

Studiens tyngdpunkt avser perioden mellan 1841 och 1941, vilket har styrts av det primära källmaterialet ur länskalendrarna. En sammanfattning, i stora drag, av utvecklingen före 1891 och efter 1941 fram till i dag, har rekonstruerats med hjälp av andra källor.

2 UR DETALJHANDELNS HISTORIA

Från näringstvang till näringsfrihet

Från medeltiden fram till mitten på 1800-talet styrdes handeln formellt genom regleringsåtgärder införda av statsmakterna. Dessa åtgärder syftade främst till att koncentrera handeln och hantverket till städerna för att underlätta kontroll och indrivning av tullavgifter och skatter. Förbudet mot lantköp går troligtvis tillbaka till 1284 då Magnus Ladulås införde "Statlagens köpmålabalk" riktad främst mot mellanhandshandeln (återförsäljning), avyttring av egna produkter var dock tillåtet ¹⁾. 1580 infördes en mandat mot "handelns missbruk" innebärande hårt straff mot dem som inte förde varorna till staden ²⁾. 1622 infördes tull på varor som fördes in till försäljning i städerna ³⁾.

Städerna var och förblev handelscentra och deras varuomsättning var av stor betydelse för utrikeshandeln och därmed för riket. Särskilda handelscentra/städer skapades för ändamålet t.ex i Norrland (Umeå, Piteå, Luleå m. fl.) ⁴⁾. Under 1600-talet fördelades städerna i "stapelstäder" med privilegier över utrikeshandeln och "uppstäder" med handelsrättigheter inom den omgivande landsbygdsregionen ⁵⁾. Uppsala var en sådan stad med ett så kallat "uppland" (handelszon). Utanför städerna var det endast på bestämda marknader som handeln fick bedrivas. Restriktionernas syfte var bl.a att tvinga bönderna att avyttra sina produkter i städerna och där göra sina inköp. Borgarna som länge behöll handelsmonopolen förblev en mäktig påtryckningsgrupp beträffande tillämpningen och införandet av restriktioner.

Denna dogmatiska handelspolitik lyckades dock enbart delvis, bestämmelserna överskreds ständigt och i praktiken förblev det omöjligt att lokalisera alla former av handel och hantverk till städerna. 1739 tillkom ett särskilt förbud mot handel på landsbygden med undantag för borgarna som genom magistratens tillstånd fick bedriva handel utanför städerna mot erläggande av s.k. "kontingentavgift" ⁶⁾. Redan under 1700-talets senare del infördes dock lättnader som exempelvis "förordningar om spannmålshandelns frigivande" 1775 och 1780 ⁷⁾, men Landstullen s.k. "lilla tullen" som infördes 1617 avskaffades först 1810 ⁸⁾ och förbudet mot yrkesmässig handelsverksamhet på landsbygden kvarstod och hindrade uppkomsten av handelsbodas. 1815 frigavs viktualiehandeln dock endast beträffande minuthandeln (detaljhandeln) ⁹⁾.

Industrialismens tillkomst medförde en omgestaltning av näringslivet och med den följande liberala handelspolitiken upphörde städernas exklusiva rätt till handel. 1846 vid

näringsfrihetens genomförande, avskaffades till stor del städernas ekonomiska privilegier, men näringsförbudet kvarstod, inom ett område om tre mil runt städerna, fram till 1864 då alla kvarstående regleringsbestämmelser avskaffades ¹⁰⁾. Trots alla förbud och bestämmelser förekom dock handelsbodar på landsbygden långt före näringsfrihetens införande och vid bruken fanns tidigt p.g.a. särskilda bestämmelser och privilegier de s.k. "brukshandlarna" ¹¹⁾.

Från marknad till lanthandel

Marknader var sedan medeltiden och troligtvis redan tidigare en etablerad handelsform. Genom den demografiska utvecklingen och förbättringen av vägarnas framkomlighet utvecklades de små anspråklösa marknaderna till stormarknader. Dessa tillkom ofta på platser där större folkgrupper traditionellt samlades, t.ex. tingsplatser, kult- och offerplatser, heliga källor eller vid traditionella högtider som kyrkliga helger, ex. Eriks- och Larmässorna i Uppsala ¹²⁾.

Många marknader hölls utan tillstånd och redan 1473 förekom förbud mot marknader ¹³⁾. Senare gjordes försök att begränsa antalet lantmarknader eller flytta dem till städerna. Övriga marknader fördelades mellan "fria" och "enskilda". De "fria marknaderna" kunde besökas av vem som helst, svenskar, utlänningar, stadsbo och landsbo medan de "enskilda marknaderna" berörde köpenskap mellan allmogen inom ett viss område och köpmännen från staden som hade privilegium inom området, d.v.s. mellan staden och dess "uppland" ¹⁴⁾.

Marknadshandeln var av stor betydelse för städernas försörjning och framför allt för borgarnas affärer, men de gav också bönderna möjligheten att avyttra sin överskottsproduktion och anskaffa de produkter de saknade.

Många marknader var specialiserade på särskilda varor (får, lin, träsko, ull, m.m.), handeln kunde ske från bodar, stånd eller direkt från åkdonen ¹⁵⁾.

Städernas handelsmonopol gällde främst importvaror som salt, kryddor, socker, tobak, saltsill och strömming ¹⁶⁾. Stadshandlarna (borgarna) var både detaljhandlare och grossister, ofta var de även sysselsatta med biverksamheter som skeppsfart och jordbruk. Handeln var länge inriktad på särskilda/sällsynta produkter som saknades i landet eller i regionen. Allmogens handel bestod, fram till slutet på 1800-talet, huvudsakligen av byteshandel, pengar var sällsynta och avsattes främst till skatt ¹⁷⁾. Det är först med hävningen av näringstvånget 1846 och 1864 som landsbygden fick rätt till handelsformer som tidigare var städernas privilegium, vilket möjliggjorde tillkomsten av fasta handelsbodar utanför städerna. Tillkomsten av handelsbodar i bygderna medförde

inte att handelsfärderna till städerna upphörde, det dröjde en tid innan allmogen övergick från stadshandel till lanthandel ¹⁸). Utbyteshandeln ersattes mer och mer med kontantbetalning vilket medförde en förändring av handelssystemet och främjade till slut lanthandeln.

Utbyggnaden av järnvägsnätet förändrade transportskostnaderna för varorna samt kommunikationerna i övrigt. Varor som förekom nästan enbart i städerna blev vanliga i bygdernas handelsbodar. Förändringen i handelsförbindelserna och handelsstrukturen, under 1800-talets senare del, samt förvandlingen av jordbruket och hushållsekonomin främjade utvecklingen av handelsbodarna. Bönderna kom att uträtta huvuddelen av sina affärer (inköp och försäljning) genom handlaren i orten. Förändringarna i hushållsekonomin medförde även att allmogens köpbehov växte påtagligt.

Brukshandeln

Brukshandeln har utgjort en speciell form av lanthandel. 1642 erhöll bruksägarna rätten att saluföra eller utbyta varor för sina anställda ("underlydande"). Rättigheterna gällde främst livsmedelsvaror. Under 1700-talet kunde sortimentet utökas även till vissa andra varor ¹⁹). Brukshandelns särställning grundades främst på kreditsystemet som ytterligare knöt en redan beroende arbetskraft till arbetsgivaren. Brukshandeln erhöll ett slags monopol och förblev fram till näringsfriheten utan konkurrens från annan handel. Brukshandeln ingick i brukens patriarkaliska system och p.g.a. de särskilda privilegier som brukspatronerna erhöll, tillkom den långt tidigare än lanthandeln som tvingades avvakta näringsfrihetens införandet.

Gårdsfarihandeln

En annan form av handel som förekom, parallellt med den fasta handeln, var gårdsfarihandeln, en typ av ambulerande diversehandel som utvecklades från bisysla till huvudnäring i vissa trakter (t.ex. Västergötland och Dalarna). Försök gjordes att begränsa/förhindra även denna handelsform genom exempelvis införande av passtväng ²⁰). Gårdsfarihandeln var principiellt fram till näringsfriheten förbjuden men var i praktiken en etablerad handelsform som energiskt bekämpades av den etablerade handlarkåren och dess intresseorganisationer, även efter näringsfriheten. 1875 och 1876 väcktes, i Riksdagen, motioner om förbud mot all gårdsfarihandel dock utan framgång, men 1879 tidsbegränsades anmälningsplikten och 1886 blev gårdsfarihandeln underkastad tillståndstvång med undantag för vissa varor ²¹).

De första lanthandlarna

De första "fria" handelsbodarna, i realistisk mening, lär ha tillkommit först på

1860-talet men inte förrän 1870-talet blev de vanliga och under 1880-talet fick nästan varje socken minst en särskild handelsbod ²²⁾.

Spridningen och utvecklingen av lanthandeln påverkades av faktorer som avstånd till städer, förekomst av industrier och/eller järnvägsstationer, befolkningsstorlek och socknens geografiska och ekonomiska förutsättningar m.m. Samtidigt övergick många brukshandlar till enskilda innehavare eller avvecklades och ersattes av privata handelsbodar i närheten av bruken ²³⁾.

De första bodarna bestod främst av lagerutrymmen inrymda i befintliga lokaler (bod på gården, kök, kammare och dylikt). Lokaliseringen avgjordes av handelsmannens tillgängliga lokaler, utan hänsyn till affärsmässiga geografiska förhållanden. Valet av handelsplats och lokal följde ingen enhetlig linje. Utomstående som etablerade sig som handlare, valde helst någon centralt belägen plats för affären (vägkorsning, vid kyrkan, intill en marknadsplats, senare vid järnvägsstationer och industrianläggningar), medan folk från bygden ofta startade verksamhet i egen bostad. Vissa affärer lokaliserades till tillfälliga arbetsplatser (järnvägsbygge, brobygge och dylikt) då den tillfälliga arbetskraften utgjorde en stor kundkrets²⁴⁾. Lokaler särskilt avsedda för handel tillkom senare.

Föreningsbodar och samköpsföreningar

Vid slutet av 1860-talet tillkom, här och var, en ny typ av lanthandelsaffärer, de s.k. "föreningsbodarna" som utgjorde en sammanslutning av ett större antal medlemmar som samtidigt blev affärens kunder. Denna form av handel spred sig snabbt och under 1870-talet blev föreningsbodarna mycket vanliga. Orsaken lär ha varit missnöjet med handelns prispolitik ²⁵⁾.

Lagen om ekonomiska föreningar tillkom först 1895, i ett första skede bildades därför kooperativa föreningar som aktiebolag ²⁶⁾.

Vid bruken övergick ibland den traditionella brukshandel till samköpsföreningar (i aktiebolagsform) genom sammanslagning av affärerna vid olika bruk som t.ex.

"Bergslagens matvaruhandels AB" som grundades 1892 ²⁷⁾.

En enklare form av föreningsbodar utgjordes av de s.k. "arbetarringarna" på 1880-talet, dessa tillämpade gemensamma inköp och bestämda uttagsdagar för medlemmar som deltog med ideellt arbetet ²⁸⁾.

De flesta föreningsbodar råkade dock i ekonomiska svårigheter och upphörde eller övergick till andra starkare sammanslutningar. Den genomsnittliga livslängden för dessa föreningar/bolag lär ha varit ca tio år. Orsakerna berodde oftast på kapitalbrist, dålig

återinvestering (fonder) genom för stor vinstfördelning samt och inte minst på kreditgivningen som länge förblev ett allvarligt problem för lanthandeln ²⁹⁾. Längre framöver, under 1920-talet, återuppstod samköpsföreningarna som fristående konsumentföreningar.

Konsumentorganisationer och den kooperativa idéen

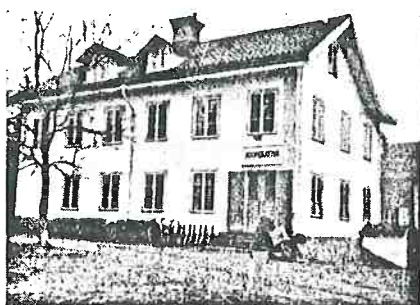
Den svenska kooperativa idéen skapades i Uppsala där Erik Gustav Geijer blev dess första förespråkare. Förebilder och inspiration hade han hämtat från Tyskland och England samt i upplösningen av skrå- och ståndsväsendet ³⁰⁾.

1844 bildades den första livskraftiga moderna konsumentförening i Europa, pijonjärföreningen i Rochdale i England ³¹⁾. 1850 tog Geijers vän, landshövdingen i Uppsala Robert von Kraemer, initiativet till den första svenska konsumentkooperativa föreningen, "Lagunda och Hagunda häraders varu- och anskaffnings aktiebolag", belägen i Örsundsbro i Uppsala län. Bolaget som var verksamt till 1881, hade som huvudsyfte att främja försäljning och inköp av produkter för de lokala medlemmarna ³²⁾.

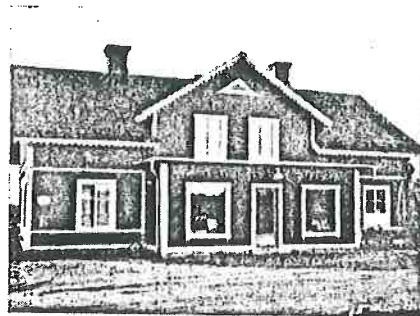
Inom Uppland tillkom, mellan 1850 och 1970, ca 100 konsumentföreningar. Många avvecklades tidigt efter svårigheter, andra övergick till befintliga föreningar främst till "Konsumentföreningen Uppsala" ³³⁾.

Den 17 mars 1900, återkonstituerades "Uppsala arbetares konsumtionsförening", (senare Uppsala konsumtionsförening), efter ett tidigare försök 1867-1871. I grundprinciperna ingick kontantförsäljning och kontantinköp. 1919 upphörde verksamheten, med tre butiker, p.g.a. ekonomiska svårigheter som följd (trots principerna) av den omfattande kredithandeln ³⁴⁾.

När "fredskrisen" kom 1920-22, och antalet arbetslösa växte i Uppsala, sökte man åtgärder för att gynna dessa. Otto Ottander (kooperativ pionjär) föreslog att de arbetslösa skulle sammansluta sig i samköpslag för att pressa ned priserna och grundade därför, 1921, "Samköpslaget Otto Ottander" som senare, 1923, ombildades, med stöd av de fackliga centralorganisationerna till "Uppsala kooperativa samköpsföreningen" (senare "Konsumentföreningen Uppsala") ³⁵⁾. Medlems antalet, 1923, var 238 personer, 1933 hade antalet medlemmar ökat till 2800 ³⁶⁾. Föreningen hade då byggt upp ett butiksnät bestående av 21 butiker varav 7 med speceri, 5 med charkuteri, 5 med bröd och mjölk, 1 med sko samt 3 försäljningsställen med lanthandelssortering ³⁷⁾. 1947 hade föreningen fyra butiker utanför staden: Alunda, Björklinge, Ramhäll och Rasbokil. De två sistnämnda var tidigare fristående konsumtionsföreningar som

Butiken i Björklinge.

Butiksfastigheten i Rasbokil har i år 1947 renoverats väsentligt.

Foto. Ur Bäckström 1947, Konsum 25 år

övergick till Konsum Uppsala ³⁸⁾. För att underlätta förmedling av lantbruksprodukter till stadens konsumenter anordnades bestämda "uppköpsdagar" vid föreningens lantbutiker i Alunda, Björklinge och Rasbokil, där jordbrukarna kunde avyttra sina produkter direkt till föreningen ³⁹⁾. Samköpsföreningen fick därför även betydelse utanför sina lokaliseringssorter, genom inköp av produkter från andra bygder.

Konsumentföreningar inom Uppsala kommun. Förteckning

Den nedan rekonstruerade förteckningen över de konsumentföreningar som tillkom inom Uppsala kommun mellan 1867 och 1968 avspeglar Kooperationens kraft som social/ekonomisk rörelse och dess svårigheter. De flesta föreningar avvecklades efter kort tid eller övergick till andra ekonomiskt starkare sammanslutningar

Förteckning ⁴⁰⁾

Föreningarna redovisas i kronologisk ordning

<i>-Uppsala arbetares konsumtionsförening</i>	<i>1867-1871</i>
<i>-Uppsala arbetares konsumtionsförening</i>	<i>1900-1915</i>
<i>- Nytt namn: Uppsala konsumtionsförening</i>	<i>1915-1919</i>
<i>-Uppsala-Arbetarnas ring</i>	<i>1883-1885</i>
<i>-Kooperativa föreningen "Ambrosia" (student matlag)</i>	<i>1904-1951</i>
<i>-Almunge konsumtionsförening</i>	<i>1906- ?</i>
(upplöstes efter kort verksamhet)	
<i>-Uppsala kooperativa föreningen "Linnea"</i>	<i>1907-1948</i>
(bildades som matlag, utvecklades till restaurang, övergick 1948 till Konsum Uppsala)	

-Uppsala Andelsföreningen "Aros"	1907-1913
(förening för underofficerare vid Upplands artilleriregemente)	
-Upplands Ekeby kooperativa handelsförening	1912-1914
-Rasbokils konsumtionsförening	1916-1932
(anslöt sig till Konsum Uppsala 1932)	
-Uppsala Samköpslaget Otto Ottander	1921-1922
(övergick till Uppsala kooperativa samköpsförening)	
-Funbo kooperativa handelsförening	1922-1927
-Uppsala kooperativa samköpsförening	1923-
(från 1945 nytt namn Konsumentföreningen Uppsala "Konsum Uppsala")	
-Föreningen Uppsala svenska hem	1925- ?
(verksam några år)	
-Balingsta handelsförening	1928-1931
-Upplands kooperativa charkuteriförening	1930-
-Björklinge konsumtionsförening	1931-1931
(övergick samma år i Konsum Uppsala)	
-Konsumtionsförening Almunge	1949-1968
(övergick 1968 i Konsum Uppsala)	
-Storvreta konsumtionsförening	1950-1961
(övergick 1962 i Konsum Uppsala)	

Konsum Uppsala. Filial i Gamla Uppsala.

Foto. Ur Stolpe 1973, Tio år i hushållens tjänst.

Inom länet tillkom det största antalet föreningar mellan 1900 och 1920, nämligen: 55 st. Av dessa blev Konsum Uppsala den dominerande organisation inom länet, och redan 1928 införde Konsum en distriktsorganisation bestående av 7 distrikt ⁴¹⁾.

Kooperativa förbundet

1899 bildades kooperativa förbundet (KF) som en sammanslutning och central riksorganisation för de kooperativa föreningarna. Målet var att inköpa, importera, producera och förmedla varor till de anslutna konsumentföreningarna men även att bistå dem med reklam och propagandamaterial. KF fick stor betydelse för den vidare utvecklingen och konsolideringen av den kooperativa idéen. Den stora utökningen av kooperativa föreningar efter 1900, kan troligtvis knytas till Kooperativa Förbundets tillkomst. KF:s organisation utvecklades till en imponerande koncern som redan på 1940-talet drev en rad industrier samt var, för vissa varor, landets största importör. Förbundet gav även ut en rad tidskrifter som t.ex. Vi, Kooperatören och Vi Vill, och drev även kursgård och skolor ⁴²⁾.

TABELL NR 1

Kooperation. Konsumtionsföreningarnas verksamhet åren 1908-1946

Årligen <i>Moyennes annuelles</i>	Före- nin- gar <i>Socié- tés</i>	Med- lemmar <i>Membres</i>	Försälj- nings- ställen <i>Lieux de vente</i>	Fast an- ställd personal <i>Person- nel à demeure</i>	Försälj- nings- summa <i>Débit</i>	Egen tillverk- ning <i>Propre fabrica- tion</i>	Till- gångar <i>Actif</i>	Skulder ¹⁾ <i>Passif¹⁾</i>	Insats- kapital <i>Capital social</i>	Fonder <i>Fonds</i>	Årets netto- överskott <i>Revenu net de l'année</i>
	A n t a l N o m b r e s				K r o n o r C o u r o n n e s						
1908/10	562	99 194	668	1 525	31 065	8 645	9 442	5 611	1 742	763	1 275
1911/15	689	139 059	839	2 128	45 909	4 413	14 053	7 122	2 897	1 916	2 018
1916/20	965	248 228	1 481	3 927	173 979	12 163	43 911	24 027	9 044	5 646	5 284
1921/25	1 004	351 698	2 205	6 168	239 727	20 541	74 135	31 973	19 735	14 418	9 461
1926/30	975	443 889	3 066	9 614	322 528	29 925	120 827	42 549	31 150	31 006	15 453
1931/35	857	577 745	4 046	13 206	383 645	38 777	175 932	61 154	43 458	53 013	17 758
1936/40	802	696 998	5 038	19 257	577 275	70 796	241 502	81 293	55 308	79 839	24 702
1941/45	773	852 129	6 099	26 205	880 897	127 030	337 709	116 701	72 913	115 806	30 969
1944	773	877 336	6 350	27 715	958 074	147 692	351 595	120 397	77 891	120 328	32 495
1945	766	893 773	6 665	29 981	1 043 759	145 024	402 509	147 463	82 118	136 149	36 255
1946	733	913 014	6 959	32 582	1 206 712	167 821	446 138	166 016	86 885	151 841	40 690

¹⁾ Här ingår i konsumentintresse drivna produktionsföretag, men däremot ej Kooperativa förbundet. — ²⁾ In-
satskapital, fonder och överskottsmedel ej inräknade. *Capital, fonds, etc. non compris.*

Källa: Statistisk årsbok för Sverige 1934, tab. 176, s. 219 samt 1949,
tab. 185, s. 228.

Konsumentkooperationen hade sin stora expansionsperiod mellan 1931 och 1946. Antalet försäljningsställen ökade under perioden, från 4046 till 6959, medan antalet föreningar minskade från 857 till 753 (jämför i tabellen med perioden 1921-25). 1931 minskade antalet affärer inom lant- och livsmedelhandel sammanlagt med 1%, medan konsumentkooperativa butiker ökade med 68% !. 1951 hade konsumentkooperationen ca 8 % av antalet affärer inom detaljhandeln och ca 12% av den totala omsättningen ⁴³).

Den enskilda handelns intresseorganisationer

För den privata handeln medförde införandet av näringsfriheten, 1864, tider av hård konkurrens och försämring av lönsamhet parallellt med en kraftig utökning av antalet handelsföretag. För att försvara detaljhandelns intressen, bildades därför en rad riks- och lokalorganisationer.

Tiden kring sekelskiftet kan betecknas som en vändpunkt i detaljhandelns historia.

Tillkomsten av kooperationen, med en ideellt betonad verksamhet och bred folklig förankring, medförde behovet av organisation inom köpmannakretserna.

Redan 1883 bildades Sveriges Allmänna Handelsförening (SAH), som en gemensam allmän organisation för köpmännen och utan urskiljning mellan olika handelsgrenar⁴⁴).

1899 tillkom kooperativa förbundet (KF) vilket förstärkte kooperativa rörelsens utveckling och medförde en polarisering av organisationsbehovet hos de enskilda köpmännen i samband med en utökande konkurrens.

1908 bildades Sveriges Minuthandlares Riksförbund, som blev den första speciella riksorganisationen för detaljhandelen och förenade i inledningsskedet 5000 medlemmar.

Samma år tillkom även ett flertal läns- och landskapsförbund samt en mängd ortsföreningar⁴⁵). En del lokala organisationer grundades dock långt tidigare. Uppsala Handelsförening som tillkom redan 1848 är bland de äldsta i Sverige och 1900 bildades även Uppsala Specerihandlareförening⁴⁶).

1909 bildades en regional intresseorganisation för den privata detaljhandeln i Uppland: Upplands Minuthandlareförbund⁴⁷).

Inom Sveriges Minuthandlares Riksförbund, (och även inom Upplands Minuthandlareförbund) utgjorde specerister och lanthandlare stommen i organisationen vilket kom att påverka de branschfrågor som behandlades av förbundet⁴⁸).

1918 genomfördes en sammanslagning av Sveriges Allmänna Handelsförening (grundad 1883) och Sveriges Minuthandlares Riksförbund (grundat 1908), vilka övergick i en gemensam organisation: Sveriges Köpmannaförbund⁴⁹). 1920

omorganiserades Upplands Minuthandlareförbund till Upplands Köpmannaförbund enligt förebild från riksorganisationen (SKF)⁵⁰⁻⁵¹).

1931 tillkom SSLF, Sveriges Speceri- och Lanthandlareförening som senare bytte namn till Sveriges Livsmedelshandlares Förbund⁵²).

De programpunkter och problemställningar som behandlades av intresseorganisationerna var på riks- som lokalnivå desamma. Bland frågorna som återkom kan t.ex. följande citeras:⁵³)

Revision av näringsfrihetsförordningar

Lagstiftning mot illojal konkurrens

Beskattning mot kooperativa föreningar

Konsumtionskreditens inskränkning och begränsning

Bekämpande av gårdsfarihandeln

Kompetensförordningar (rätt att driva handel)

Gemensamma utförsäljningspriser för stad och land

Varupriser (t.ex. socker, fotogen, såpa)

Motverkan av presentsystemet

Införandet av lagstadgad butiksstängningstid (1919)

Många frågor präglades fortfarande av skråtänkande från tiden före näringsfrihetens införande och avspeglar de svårigheter som frihandeln medförde hos den, traditionellt, konservativa köpmannakåren.

Genom Sveriges Köpmannaförbund bedrevs även en upplysnings- och propagandaverksamhet genom olika facktidningar som t.ex. "Meddelanden"(1908) senare "Köpmannen", "Butikskultur" (1932) och "Vecko-Nytt" (1946)⁵⁴). Genom SKF bedrevs även andra viktiga verksamheter, som t.ex. "Köpmannainstitutet" som svarade för detaljhandelsutbildningar, "SKF:s Arkitektkontor" som hjälpte köpmännen i byggnads- och inredningsfrågor, bokföringsbyråer, informationsavdelning m.m.⁵⁵).

Ekonomiskt samarbete inom den enskilda handeln

Kooperationens utveckling och framgång under 1920- och 30-talen skapade oro inom den privata detaljhandeln. Man fruktade att Kooperativa Förbundets frammarsch skulle ge Kooperationen en dominerande ställning. Konkurrensproblemen medförde tillkomsten av ekonomiska sammanslutningar (inköpscentraler) för den enskilda handeln (t.ex. Hakonbolaget och ICA)⁵⁶). I och med första världskriget påtvingades ändringar i köpmannens samarbete vid inköpen. Ett försök resulterade i bildandet av AB Förenade Köpmän, med betoning på det ekonomiska samarbete, som ledde till en

köpmannakoncern omfattande: AB Förenade Köpmän, Köpmannabanken samt Köpmännens Finansieringsinstitut. Expansionen gick dock alltför snabbt och hela koncernen misslyckades och avvecklades så småningom ⁵⁷⁾.

Redan före avvecklingen av Förenade Köpmän startades ett partihandelsföretag som fick ett betydande roll för köpmannakårens organisationssträvande: AB Hakon Swenson som påbörjade sin verksamhet i Gävle 1917. Företaget öppnade snabbt många avdelningskontor, 1924 fick Uppsala ett sådant ⁵⁸⁾.

Hakonbolagets styrka
— köpmännens trygghet

Inköpsfrågan blev en centralpunkt i de ekonomiska samarbetssträvandena mellan detaljhandeln och partihandeln och man försökte åstadkomma samma fördelar som fanns i kooperationens varudistribution. Följderna blev en sanering av hela partihandelsverksamheten.

Flera samköpsföretag grundades under 1920-talet. De införde bl.a. gemensam reklam och marknadsföring. Så småningom tillkom ett samarbete mellan enskilda parti- och handelsföretag i s.k. "frivilliga kedjor". Förebilden hämtades från Holland i kedjebildningen "De Spar" som tillkom 1932. I Sverige grundades kedjeaffärerna, "VIVO" och "ICA" enligt ett liknande mönster ⁵⁹⁾.

Vid slutet på 1930-talet inleddes ett samarbete mellan de etablerade inköpscentralerna som ledde till ett gemensamt ekonomiskt företag "Inköpscentralerna AB" samtidigt grundades även ICA-Förbundet som senare förvärvade, enligt samma mönster som Kooperativa Förbundet, industrier och företag av betydelse för livsmedelförsörjningen och koncernens verksamhet ⁶⁰⁾.

3 UR LANTHANDELNS VERKSAMHET

Lanthandelns varusortiment

I skönlitteraturen och övriga skrifter som behandlar lanthandeln, skildras ofta varusortimentet med detaljerad rikedom och nostalgi. I de bevarade museala lanthandelsmiljöerna och på fotografier, framträder oftast varorna som det starkaste inslaget, mycket beroende på diversehandelns exotiska karaktär som försvann i och med varuspecialiseringen i den moderna affärsdriften. Den bekanta bilden av varusorteringen i lanthandeln representerar främst en särskild period, oftast kring sekelskiftet.

Lanthandelns varusortering genomgick dock en utveckling från några enkla varor till en specialisering mot specerihandel.

För att komplettera bilden om lanthandelns utveckling rekonstrueras här, med hjälp av litteraturen, en förkortad beskrivning av varusortimentet.

Av naturliga skäl var varusortimentet, i de första bodarna, begränsat. Landsbygdens befolkning var till stor del fortfarande självförsörjande, anställda erhöll kost och logi, tillgången till kontantamedel var mycket begränsad och man ägnade sig länge åt byteshandel ¹⁾.

I ett tidigt skede, under 1840-1850-talen bestod det begränsade varuurlvalet, främst av "stadsvaror", d.v.s. varor som var otillgängliga på landsbygden och som länge hade tillhört städernas handelsprivilegier t.ex. salt, socker, kryddor, sill, strömming, tobak och dylikt samt av vissa basvaror och råvaror som inte förekom i bygden, t.ex. stenkol, tjära, kalk, färger, fotogen, brännvin, vin och öl m.m. ²⁾.

Ett exempel ur avräkningsboken för E.G Brogens handelsbod, på Björsbyholm i Sunne socken, för åren 1837-1844 (före näringsfrihetsförordningen 1846) visar dock prov på ett relativt stort sortiment:

Valmar, brödkakor, färg, almanackor, salt, läder, snus, råg, brännvin, fläsk, socker, kaffe, havre, sill, korn, ull, bomull, vetemjöl, anis, äpplen, ättika, draglin, papper, knappar, spännen, metkrok, palt, lerpippor, ärtor, potatis, nubb, kalk, mösskärmar, olja, linkorn, sirap, fönsterrutor, tvål, lakrits, hagel, krut, linolja, kardor, band, spik, m.m. Senare kring 1850 tillkom nya varor t.ex. glas, tyger, lök, raktvål, fisk, konfekt, svavel, tändstickor, fiskeredskap m.m. ³⁾.

En annan bild av det brokiga sortimentet i handelsbodarna kan hämtas ur konkurshandlingarna från Svante Sundbergs lanthandel i Örsundsbro 1866:

Tobak, cigarrer, snus, kryddor, specerier av alla slag, färger, husgeråd, garner, stövlar, griffeltavlor, katekeser, sytråd, portmonnäer, knallhattar, tandborstar, rosetter,

spelkort, kammar, mungigor, ljusstakar, brännvinsglas, piskor och grimskift, spik, liar, plogbillar, spadar, högafflar, dalkarlspälsar, stångjärn, tapeter, klockor, blomkrukor, strömming och lax, mjöl och gryn, lampolja, viner, tyger, schalar, vantar, mössor, strumpor, skrivpapper, öl, ägg, ärtor, bönor, tändstickor, salt, tjära, färg, kornmalt, hästskor, stenpottor, bikupor, m.m.⁴⁾

Påtagligt är att varusortimenten i dessa exempel domineras av varor som inte producerades i självhushållsekonomin.

I ett tidigt skede, från 1840-talet till ungefär 1914, hade brännvinet och andra drycker ofta en dominerande roll i varusortimentet. Många handelsbodar blev i verkligheten "dolda krogar" vilket skapade sociala problem. Före 1855 var alkoholförsäljningen fri, därefter försökte man stegvis genom lagstiftning begränsa försäljningen men istället höjdes försäljningen av öl och vin, vilket medförde en indragning av försäljningsrättigheterna från och med första världskriget ⁵⁾.

Med industrialismens genombrott ersattes snabbt den inhemska hemslöjdsproduktionen med manufakturade produkter t.ex verktyg, redskap, husgeråd, textilier, m.m. Dessa varor blev ett ökande inslag i lanthandlarnas sortiment.

Varusortiment och marknadsföring.

Ur Butiken, biträdet och kunden, 1928

Senare kom lanthandeln att medverka effektivt till införandet och spridningen av nya varor på landsbygden. Med de nya varorna skapades nya behov och nya idéer. Nya värderingar spreds från städerna till bygderna genom handelsbodarna. Nya varor som

tidigare betraktades som lyxvaror, t.ex. *nickelbrödsorgar, klockor, fotoalbum, damyllekoftor, färdigsydda mansbyxor m.m.* blev tillgängliga för landsbygdsbefolkningen ⁶⁾.

Med det industriella samhället förändrades också den sociala organisationen och arbetet på landsbygden. Självhushållningen avtog och konsumtionsbehovet tilltog.

Lanthandelsaffärerna utökade sitt sortiment av konsumtionsvaror samtidigt som spekeridelen fick större och större betydelse.

Med förbättringen av kommunikationerna, förenklades resorna till staden där man började handla konsumtionsvaror i specialiserade affärer, och under 1930-40-talen övergick därför många lanthandelsaffärer från diversehandel till specialiserad spekerihandel (se bilagan).

Från och med 1940-talet, utökar ett antal lanthandlar sin verksamhet med bensinförsäljning. En anpassning till de nya samhälls- och teknologiska villkor. Bensinförsäljningen främjade säkerligen även den traditionella varuomsättningen, genom att indirekt locka den nya motoriserade kundkretsen.

Byteshandeln

Ända fram till 1800-talets slut, handlade allmogen endast i ringa omfattning med kontanter, vilket medförde att en stor del av inköpen finansierades med bytesvaror. Lanthandlaren i sin tur sålde de inbytta varorna till städernas köpmän eller till grosshandlarna.

Till stor del berörde byteshandeln några specifika varukategorier: Slöjdprodukter (varierande efter landskap), spannmålsprodukter och grödor (korn, havre, vete, ärtor) och färska varor (smör, ägg, viltkött, fisk, bär). Smöret var länge den största bytesvaran, men dess betydelse avtog sakta med tillkomsten av mejerierna, skogsfågel och annat vilt förekom främst under vintertid medan färskfisken (sill och strömming) oftast bereddades av lanthandlaren för lagring ⁷⁾.

Med förändringarna i produktionssystemen övergick bönder och hantverkare från mångsyssleri och självhushåll till en ökad specialisering i arbetet, och byteshandeln ersattes sakta med kontantinköp. I och med första världskrigets ransoneringssystem avvecklades den kvarlevande byteshandeln till stor del ⁸⁾.

Lanthandlaren / köpmannen

I litteraturen om lanthandeln förekommer många biografiska, färgrika skildringar av lanthandlarpersonligheter. Berättelserna har ofta en lokalkaraktär och gör det svårt att

avgöra hur representativa dessa är ur sociologiskt synpunkt. Kompletterande uppgifter kan dock delvis hämtas ur fackmannaorganisationernas skrifter, i folk- och dialektarkivets undersökning från 1942 och även genom en analys av det sammanställda materialet i bilagan.

Fram till näringsfrihetsinförandet var handelsrättigheterna reglerade enligt skråväsendets principer och enbart borgare och hantverkare "godkända" av skrået kunde bedriva handel. Med den nya frihetsförordningen infördes som allmän kvalifikationskrav enbart villkor om "god frejd". Även detta avskaffades dock 1918. I praktiken blev handesycket, från och med 1846, tillgängligt för vem som helst ⁹⁾.

Under perioden för lanthandelns tillkomst vid näringsfrihetens införandet (1846-1864), lär ofta någon företagsam person i bygden ha skaffat handelsrättigheter och startat en primitiv handelsbod, med de nödvändigaste förnödenheterna avsedda för traktens befolkning ¹⁰⁾. Sådana handelsbodar drevs troligtvis ofta som binäring vid sidan om huvudsysselsättningen.

TRE STORHANDLARE

Sittande i mitten patron Carl Ahström, Munkfors (i halmhatt), t.v. fru Charlotte Ahström. Liggande fr.v. Anders Berg, bredvid honom kompanjonen Gustaf Fredriksson (vit mössa).

Ur Bilder ur lanthandelns historia

Arbetsuppgiften som lanthandlare krävde läs-, räkne- och skrivkunnighet, vilket redan skapade en viss socialgallring. Det förekom att socknens skollärare på lediga stunder drev handelsbod, som t. ex i Gårdskär, i norra Uppland, där den första lanthandeln

startades av skolläraren Eklöf på 1870-talet. Senare övertogs denna affär av skräddaren J Hallenberg ¹¹).

Ur uppgifterna i "länskalendrarna" kan även avläsas att hemmansägare inte så sällan drev lanthandel vid sidan om jordbruket som t.ex. Karl Pettersson i Bälunge s:n, med handelsbod i Högsta 1932 ¹²). Troligt är (bortsett från begynnelseperioden) att de flesta handlare var inflyttade. Dessa hade redan tillräckligt med kapital och/eller hade skaffat sig erfarenhet av handel som affärsanställd/biträde på annan plats.

Uppgifterna om lanthandlarnas bakgrund, sociala ursprung och yrkeserfarenhet är mycket sparsamma. J.L Saxon skildrar, i boken "I handelsboden på 1870-talet", sin tid som lärling och affärsbiträde i Närke. Boken ger en bild av handlarkåren under perioden för lanthandelns tillkomst. Några citat kan användas som social illustration över lanthandlarna. "*handlaren Viktor Larsson (i Gällersta, Närke 1872), hade praktiserat som vinhandelsbiträde innan han blev diversehandlare....Larsson var alkoholist*" ¹³), "*Gustav Magnus Söderberg, (i Svennevad, Närke, 1870), var en bildad man . Han hade gjort utlänska resor och var en utmärkt principal*" ¹⁴), "*Handlaren Johan Almquist (i Vingåker, Sörmland, 1873), hade varit lantbruksinspektör*" ¹⁵), "*Nikolaus Esbjörn Sundström (i Örebro 1875) var tidigare biträde hos Ad Clewander i Örebro, som själv var bondpojke*" ¹⁶).

Enligt Alfred Kumm medförde avskaffningen av näringstvánget 1864, att en mängd ansökningar om handelsrättighet inströmmade till myndigheterna från folk av alla slag som kände sig kallade att pröva på handelsyrket: "soldater, drängar, bönder, bokhållare, inspektorer, nämndemän, värdshusvärdar, handelsbetjänter, gesäller, skollärare, skeppare, kuskar, m. fl.". Skarprättaren Johan Fredrik Hjort t.ex, sökte 1870 tillstånd att öppna lanthandel i sin bostad i Yttergrans socken (Uppland)¹⁷) och i Örsundsbro (Uppland) var den förste privathandlaren Svante Sandberg, tidigare jordbrukare på Husby gård i grannsocknen Gryta ¹⁸). 1866 öppnade Ludvig Andersson, tidigare handelsdräng i Uppsala, även han affär i Örsundsbro ¹⁹).

Påfallande, i de skildringar som förekommer i litteraturen, är lanthandlarens höga sociala status, detta trots att källorna tyder på en brokig socialgrupp. Lanthandlaren hörde oftast socialt, "i den lokala befolkningsens ögon", till "bygdens herrskap", tillsammans med prästen, skolläraren och länsmannen. Han gick i "stärkkrage" på vardagarna och titulerades ofta "patron", var inbjuden till och deltog i de flesta av bygdens högtider (bröllop, dop, begravningar m.m.), var bekant med och träffade genom sin funktion alla i orten ²⁰).

P.g.a sin sociala ställning, men främst beroende på hans skrivkunnighet och allmän

kunskap, erhöill lanthandlaren inte sällan förtroendeposter eller uppdrag (kyrkvärd, kyrkokassör, riksdagsman, ordförandeskap, sekreterarskap m.m.) ²¹).

Om ett antal handlare nådde till "storhandlarställning", bör rimligtvis den största delen av lanthandlarkåren fört en mera blygsam tillvaro. Lanthandlarens höga sociala och ekonomiska status hör främst till lanthandelns gyllene period mellan 1880 och 1920. Med tiden, genom de sociala och ekonomiska förändringar på landsbygden, industrialismens tillkomst, kommunikationernas utveckling, avtog lanthandlarens sociala och ekonomiska ställning.

Kvinnliga handlare / lanthandlare

De biografiska skildringar över lanthandlarkåren som förekommer i litteraturen berör enbart män. Detta kan bero på männens dominerande ställning under den aktuella perioden, men av källmaterialet framgår att kvinnliga affärsinnehavare var en inte ovanlig förekomst, även om de förblev i minoritet, desto vanligare var kvinnliga affärsbiträden, särskilt inom Uppsala stad.

Fanna handelsförening (12) bildades 1899. Butiken var belägen i fastigheten Litslenavägen 17, Enköping. Föreståndare de första sju åren var fröken Alice Andersson

Ur Stolpe H, Tio år i hushållens tjänst, 1932.

TABELL Nr 2

"Handlande som idka grosshandel eller försälja varor i bod eller dyllkt"
 samt biträdande personal. Fördelning mellan könen.

UPPSALA STAD .

HANDLARE		ANTAL			
ÅR	MÄN		KVINNOR		TOTALT
1858 (1)	81	87, %	12	12,9 %	93
1865 (3)	66	71,7 %	26	28,2 %	92
1873 (3)	120	78,9 %	32	21, %	152
1891 (3)	155	77,8 %	44	22,1 %	199
1910 (3)	202	78,9 %	54	21, %	256
1915 (4)	213	62,6 %	127	37,3 %	390

BETJÄNING		ANTAL			
MÄN		KVINNOR		KÄLLA	
86	98,8 %	1	1,1 %	SoS 1858 E) s 17	
98	75,3 %	32	24,6 %	SoS 1865 E) s 24	
157	74,4 %	54	25,5 %	SoS 1873 E) s 201	
193	73,1 %	71	26,8 %	SoS 1891 E) s 37	
284	57,9 %	206	42, %	SoS 1910 F) s 570	
356	55, %	291	44,9 %	SÅS 1920 s 112	

UPPSALA LÄN (utom Uppsala och Enköping)

1858 (2)	33	86,8 %	5	13,1 %	38
1865 (3)	71	87,6 %	10	12,3 %	81
1873 (3)	96	88, %	13	11,9 %	109
1891 (3)	176	88, %	24	12, %	200
1910 (3)	186	88,1 %	25	11,8 %	211
1915 (4)	288	82,9 %	59	17, %	347

1	33,3 %	2	66,6 %	SoS 1858 E) s 19	
15	93,7 %	1	6,2 %	SoS 1865 E) s 26	
41	89,1 %	5	10,8 %	SoS 1873 E) s 203	
80	76,9 %	24	23, %	SoS 1891 F) s 570	
106	76,2 %	33	23,7 %	SoS 1910 F) s 570	
290	63,5 %	166	36,4 %	SÅS 1920 s 112	

1) Minuthandlare, 2) Handlande som försälja inhemska och utländska varor,

3) Enligt rubriken, 4) Gross- och minuthandlare.

SoS= Bidrag till Sveriges officiella statistik: E, Inrikes sjöfart och handel,

F, Handel. SÅS= Statistisk årsbok för Sverige.

Med hjälp av statistiska källor kan en bild av könsfördelningen inom handlarkåren delvis rekonstrueras för länet, Uppsala stad och med viss osäkerhet även för Uppsala kommun.(se tabell Nr 2-3).

Av medlemsmatriklarna för Uppsala köpmannaförbund framgår att kvinnor var anslutna till organisationen under perioden ,1909-1949, men att ingen av dessa erhöll någon förtroendepost ²²⁾.

Inom den kooperativa rörelsen omnämns ett antal kvinnor, t.ex. Alma Lundberg, föreståndarinnan för kooperativa matlaget "Linnea" på 1920-talet ²³⁾, samt fröken Alice Andersson, föreståndarinnan för "Fanna handelsförening" i Enköping 1899-1909 ²⁴⁾. Sveriges officiella statistik (senare S&S), ger värdefulla uppgifter om fördelningen mellan könen inom handeln, fram till 1915 då redovisningen upphör. Uppgifterna avspeglar även handelns utveckling inom regionen i övrigt (se tabell Nr 6).

Av de sammanställda uppgifterna i tabellen kan man avläsa följande:

Handlare - Uppsala stad

Anmärkningsvärt är det minskade totala antalet handlare 1865, jämfört med den konstanta ökningen de övriga åren, och särskilt med ökningen samma år på landsbygden. Det bör även konstateras att denna minskning berör den manliga gruppen som minskar från 81 män,1858, till 66 män 1865, medan den kvinnliga gruppen ökar från 12 kvinnor 1858,till 26 kvinnor 1865.1865 var det första året efter näringsfriheten, vilket kan vara förklaringen till förhållandena. Kvinnorna fick handelsrättigheter med näringsfrihetens införandet, innan dess hade hantverks- och handelsrättigheterna för dessa begränsats till "borgaränkor"²⁵⁾.

Kvinnornas näringsfrihet fick dock, enligt tabellen, ingen avgörande påverkan på landsbygden.

Minskningen av antalet handlare (män) inom Uppsala stad och den parallella ökningen på landsbygden, kan möjligtvis förklaras med en flyttning från staden till landsbygden av ett antal handelsverksamheter i samband med handelsfriheterna.

Bortsett från förhållandena 1865, förblir fördelningen mellan manliga och kvinnliga handlare, inom Uppsala stad, i stort sett oförändrad fram till 1915, då en kraftig ökning av antalet kvinnliga handlare, både inom Uppsala som på landsbygden, kan konstateras.

Betjäning - Uppsala stad

1858 bestod affärsbiträdegruppen, med undantag av en kvinna, enbart av män, en tendens som återspeglas på landsbygden fram till 1873. Förklaringen kan ha varit en inrotad konservatism. Från och med 1865 intar dock kvinnorna en betydande ställning som biträdande personal (24,6%), en fördelning som kvarstår fram till 1891. Från och

med 1910 (jfr landsbygden), inträder en kraftig utökning av den kvinnliga gruppen (42%), ett förhållande som förstärks ytterligare 1915 (ca 45%) då nästan hälften av handelsbiträden utgörs av kvinnor.

Handlare - Uppsala län, landsbygden

Fördelningen mellan män och kvinnor som affärsinnehavare förblir proportionellt i stort sett oförändrad mellan 1858 och 1910 (ca 12%), även om antalet kvinnor ökar från 5 till 25. Från och med 1920 sker en märkbar uppgång till 17% (59 kvinnor). Denna uppgång fortsätter troligtvis fram till 1940-talet och framåt (källmaterial saknas) då den allmänna tendensen tyder på ett ständigt ökande antal yrkesverksamma kvinnor.

Betjäning - Uppsala län, landsbygden

På grund av det smala underlaget är uppgifterna inte relevanta förrän 1873, då fördelningen liknar förhållandena för handlarna d.v.s. ca 11% kvinnor.

En märkbar ökningen av kvinnliga biträden bör noteras mellan 1873 och 1891 (ca 23%). Fördelningen förblir stabil fram till 1910 medan man, 1915, kan notera en kraftig uppgång (till 36%) i likhet med förhållandena för handlarna. Antalet kvinnliga biträden förblir dock mycket lägre än inom Uppsala stad.

TABELL Nr 3

Lanthandlare inom Uppsala kommun. Fördelning mellan könen

År	1) Totalt	Män	2) Kvinnor	% Kvinnor
1891	81	72	9	11,11
1918	89	86	3	3,37
1924	96	92	4	4,16
1931	128	121	7	5,46
1938	125	116	9	7,2

1) Specerhandlare Inräknade. Juridiska personer (föreningar och dylikt borträknade)

2) Osäkra angivelser

Källa: Kartläggning av lanthandeln inom Uppsala kommun (se bilagan)

Manlig och kvinnlig butikspersonal vid samköpsföreningens
affär på Svartbäcksg. Uppsala 1924. Ur Stolpe H, En idé blev en rörelse.

Kvinnliga lanthandlare inom Uppsala kommun

De sammanställda uppgifterna, beträffande kvinnliga lanthandelsföreståndare, inom kommunen är tyvärr osäkra. Uppgifterna är hämtade ur kartläggningen av lanthandeln inom Uppsala kommun (se bilagan), och grundas på angivelser om affärsinnehavarnas förnamn. Eftersom förnamnen oftast anges enbart med initialer, är källan osäker, mycket tyder dock på att kvinnliga förnamn återges fullstavade (se bilagan).

För perioden 1891 överensstämmer fördelningen mellan kvinnliga och manliga lanthandlare, med förhållandena inom Uppsala län, d.v.s. ca 12% kvinnor. Från och med 1918 inträder, enligt redovisningen, en kraftig minskning av antalet kvinnliga lanthandelsinnehavare. Om källmaterialet inte brister, kan minskningen tyda på, att under den tidiga perioden, var handelsrörelserna en attraktiv bisyssla för kvinnorna. Det större antalet kvinnliga handlare inom länet, i förhållande till kommunen, kan även bero på att länssiffrorna omfattar även grosshandlare och annan handelsverksamhet. Efter den kraftiga minskningen av kvinnor 1918, ökar antalet kvinnliga affärsinnehavare sakta men konstant fram till 1938.

En annan tendens som kan avläsas i sammanställningen över lanthandelsinnehavare (se bilagan), är att kvinnor i flera fall övertog affärerna från make eller manliga släktingar, troligtvis p.g.a. dödsfall. Exempel på sådana överlåtelser finns inom följande socknar : Björklinge, Jumkil, Hagby, Gamla Uppsala, Östuna (se bilagan).

En analys av lanthandlarnas inkomster

Av de beskrivningar över lantmannakåren som förekommer i litteraturen kan man vid första intrycket dra slutsatsen att lanthandlarna var förmögna personer. Den uppfattningen lär även lokalbefolkningen ha delat, beroende på folkliga uppfattningar om rikedom: Lanthandlaren utförde inget "kroppsarbete", han var "högtidsklädd" även i vardagen, han rörde sig med kontanta medel, han hade ofta anställda, han var "utbildad" (läs-, skriv- och räknekunnig), han förfogade över "lyxföremål" m.m.²⁶).

Dessa särdrag och uppfattningar har naturligtvis varierat beroende på tidsperioden. Från och med 1920-talet, med dess starka samhällsförändringar (se Kooperationens genombrott, s.9), suddades många av de traditionella ståndsföreställningarna bort, och lanthandlaren intog säkerligen en blygsammare social roll.

Utan tvivel har det förekommit förmögna lanthandlare (s.k. "storhandlare"), särskilt under lanthandelns blomstringsperiod fram till första världskriget, men huvuddelen av lanthandlarkåren lär ha haft "normala inkomster" och inte så sällan, även ekonomiska problem, vilket kan förklara den höga omsättningen på innehavare (se bilagan: taxeringsuppgifter).

För att belysa lanthandlarnas reella ekonomisk ställning, har jag valt att utifrån kartläggningen av lanthandeln inom Uppsala kommun, i urval, granska lanthandlarnas taxerade inkomster och jämföra dessa med andra yrkesgrupper.

För undersökningen har två perioder valts, 1919 och 1932, den senare beroende på redovisade taxeringsuppgifter i Uppsala länskalendern 1932-37. Uppgifterna för 1919 har hämtats ur 1919-års skattelängder.

Taxeringsuppgifterna för lanthandlarna ställs i jämförelse med uppgifter för präster, lärare, hantverkare, i ett försök att belysa inkomstskillnaderna. Uppgifterna kan även ställas i förhållande till de då gällande livsmedelspriserna (se tabell Nr 5), det bör dock noteras att första världskriget skapade en mycket hög inflation, som även ger utslag i 1919-års taxering.

Taxeringsuppgifterna har valts slumpmässigt från ett flertal socknar. Då uppgifter förekommer för flera lanthandlare inom samma socken, kan även en bild av konkurrensförhållandena delvis rekonstrueras. Extrema observationer (dvs mycket låga eller höga inkomstuppgifter) har bortgallrats då dessa enbart ger uttryck för särskilda eller tillfälliga situationer. För varje yrkesgrupp har framräknats medelinkomsten (medelvärdet) för gruppen, uppgifterna används därefter för jämförelser och analyser (se bilagan).

Taxeringsuppgifterna avser "taxering enligt bevillningsförordningen" (inkomst av tjänst

eller rörelse).

Det kan konstateras att genomsnittsinkomsten 1918, för lanthandlare (2662:-) är mycket lägre än för präster och enbart något högre än medelinkomsten för lärarna.

Beräknade medelårsinkomster (medelvärden) för grupperna

Yrkesgrupper	1918	1931	ökning %
Lanthandlare	2662:- 1)	3328:- 1)	25%
Lärare	1973:- 1)	4024:- 1)	103%
Präster	4801:- 1)	7950:- 1)	65,5%
Hantverkare	1253:- 1)	3773:- 1)	201%

1) Se bilagan s.4 taxerade inkomster enligt bevillningsförordningen

1931, har årsinkomsten för präster, lärare och hantverkare ökat kraftigt, medan ökningen för lanthandlarna är blygsam, vilket medför att lanthandlarna har den lägsta medelinkomst.

Inkomstspredning inom lanthandlargruppen (Se bilagan)

1918 inom den undersökta gruppen (12 personer), hade, fyra handlare en inkomst över genomsnittet (2662:-), medan för åtta av dem var den taxerade inkomsten lägre. Inkomstgaffeln inom gruppen varierar mellan 800:- och 5730:-

1931 hade fem handlare en taxering över medelinkomsten (3328:-) och sju av dem hade lägre taxerade inkomster. Inkomstgaffeln 1932, varierar mellan 1390:- och 5570:-

För båda perioderna kan konstateras stora inkomstskillnader inom lanthandlargruppen, skillnaden är störst under 1918. Detta tyder på mycket varierande ekonomiska förutsättningar inom lanthandelsverksamheten.

Av taxeringslängderna framgår även att vissa lanthandlare hade anställd personal, vilket påverkar taxeringsuppgifterna (se nästa sida). Lanthandlarnas taxerade inkomster kan även ställas i jämförelse med butiksbiträdens inkomster. Exempel kan hämtas från Viksta och Tensta socknar 1918.

TABELL Nr 8

Inkomster för handelsbiträde

exempel 1	Eriksson K.E	lanthandlare	Viksta s:n	2050:-
	Hanners L.R	handelsbiträde	Viksta s:n	1120:-
	Vallén D	lärling	Viksta s:n	450:-
exempel 2	Söderman K.A	lanthandlare	Tensta s:n	3640:-
	Jonsson E.G	handelsbiträde	Tensta s:n	1200:-
	Hallberg T:J	lärling	Tensta s:n	550:-

Källa: Taxeringslängd Örbyhus fögderi 1919. EE VI a4 Nr 16.

Tiunda fögderi 1919 EE VI a3 Nr 16

Uppgifterna visar att handelsbiträdens löner var mycket lika på bägge arbetsplatserna. Båda affärerna hade även en lärling (handelsbiträde under 18 år) med likartad lön. I jämförelse med genomsnittsinkomsten för butikspersonal på riksnivå (2129:- Se tabell Nr 4) är biträdernas taxerade inkomster låga men dessa kan även ställas i jämförelse med undersökningen som redovisas i tidskriften "Köpmannen 1913" ²⁷⁾:

"Handelsbiträdernas ekonomiska ställning" årslön

1200:- eller mera	manliga	61%
1200:- eller mera	kvinnliga	13%
600:- till 999:-	kvinnliga	61%
under 600:-	manliga	10%.

Skillnaden mellan lanthandlarnas taxerade inkomster bör även observeras.

Analysen av inkomsterna avser uppgifter från inkomst av tjänst och rörelse, det bör tilläggas att ett flertal av de undersökta personerna även hade starkt avvikande taxerade inkomster enligt förordningen om inkomst och förmögenhetsskatt. Fortfarande kan förhållandena exemplifieras med K.E Eriksson, lanthandlare i Viksta och K.A Söderman, lanthandlare i Tensta.²⁸⁾

Taxerade inkomster 1918 enligt inkomst och förmögenhetsskatt:

Eriksson K.E 1400:-

Söderman K.A 85300:- !!!

Detta visar att lanthandlarna hade olika ekonomiska förutsättningar och stark avvikande

förmögenhet, somliga ägde t.ex. fastigheten där rörelsen drevs medan andra enbart var hyresgäster. Det skulle dock krävas en särskild undersökning av skattesystemet enligt förmögenhetsskatten för att klargöra lanthandlarnas ekonomiska förhållanden.

Som indikation kan, i denna redovisning av lanthandlarnas inkomster, även anges två exempel ur taxeringsuppgifterna för "lanthandelsföreståndare" inom konsumentkooperationen under 1932.

Lindberg O.G, Vattholma konsumtionsförening (Lena s:n)	3500:-
--	--------

Karlsson E.E, Kooperativa samköpsför. Björklinge filial	2510:-
---	--------

Taxeringsuppgifterna för dessa föreståndare kan jämföras med medelinkomsten för lanthandlarna under samma period: 3328:-.

För att åtskildkomma en bild av levnadsstandarden under de berörda perioderna kan samtliga taxerings-/inkomstuppgifter även ställas i förhållande till livsmedelspriserna under de berörda perioderna (se tabell Nr 5).

206 Tab. 175. Arbetslöner inom industri, handel och sam-

År	Antal förvaltningspersonal i Personn. admin.		Genomsnittlig lön per år, kronor. Salaires par an, couronnes		Ökning sedan 1913 i % Augment., %	Antal arbetare i Out-rieters	Ge-nomsn. lön per dag, kr. Salaires par jour, cour.	Ökning sedan 1913 i % Augment., %
	Arbets-person-nal i admin.	Arbets-person-nal i tekn. pers.-sonn.	Teknisk perso-nal i Personn. admin.	Kon- torper-sonn. i Personn. admin.				
1913	29 947	3 025	2 064	1 163	2 049	197 804	1 091	-
1914	31 612	3 089	2 100	1 198	2 101	203 971	1 090	0
1915	33 899	3 134	2 196	1 265	2 194	209 854	1 171	7
1916	36 119	3 496	2 379	1 398	2 356	220 925	1 308	20
1917	38 731	4 033	2 758	1 688	2 782	218 812	1 569	44
1918	46 983	5 070	3 479	2 129	3 592	264 037	2 236	105
1919	52 119	5 780	4 212	2 400	4 304	276 076	2 836	160
1920	53 443	6 443	4 808	2 977	4 916	282 576	3 237	197
1921	46 822	6 584	4 807	2 937	4 950	213 764	2 999	175
1922	44 835	6 002	4 300	2 678	4 460	216 986	2 293	110
1923	49 023	5 565	4 027	2 551	4 102	229 658	2 215	103
1924	51 368	5 327	3 956	2 498	4 076	273 146	2 309	112
1925	45 296	5 535	3 934	2 438	4 039	254 554	2 362	116
1926	54 627	5 506	3 769	2 483	3 928	280 390	2 413	121
1927	56 734	5 457	3 749	2 509	3 918	290 694	2 455	125
1928	59 349	5 533	3 710	2 453	3 908	308 387	2 416	121
1929	62 650	5 509	3 689	2 331	3 880	318 104	2 528	132
1930	72 880	5 475	3 617	2 477	3 824	368 427	2 553	134
1931	90 009	5 495	3 542	2 271	3 678	357 968	2 453	125
1932	93 786	5 297	3 486	2 205	3 582	344 744	2 323	113
1933	91 571				3 514	325 385	2 339	113

Ur Statistisk årsbok för Sverige 1926. Tab. 178, s 206.
Statistisk årsbok för Sverige 1934. Tab. 186, s 226.

Ur Statistisk årsbok för Sverige 1934. Tab. 165, s 211.

Tab. 165. Minuthandelspriser för livsmedel m. m., i öre, åren 1904-1933.)
Prix de détail des denrées ménagères, en öre.

Varuslag Denrées	1904 -05		1906 -10		1913		1919 -25		1926 -30		1931		1932		1933	
Mjöl: oskummad lit.	13	14	14	14	14	47	26	22	21	21	21	20	20	20	20	20
separerad lit.	209	222	222	222	236	729	395	395	395	395	395	395	395	395	395	395
Smör: bords- (mjölet-) kg.	188	200	200	200	213	727	379	379	379	379	379	379	379	379	379	379
mat- (lands-) kg.	105	115	115	115	121	500	203	166	144	141	131	109	127	127	127	127
Ost: hellet, smäppigt, ökryddad					135	433	202	145	135	129	125	125	125	125	125	125
halvlet					159	681	312	234	211	193	170	161	161	161	161	161
Margarin: växt-, bästa sort					28	78	51	51	51	51	51	51	51	51	51	51
Ägg: svensk, färsk tiog					48	102	145	119	83	124	78	33	33	33	33	33
Potatis: gammal 5 lit.					26	71	55	50	42	44	44	36	36	36	36	36
Ärtor, gula, svenska kg.	27	28	28	28	31	78	51	51	51	51	51	51	51	51	51	51
Bruna bönor, holländska	40	42	42	42	48	214	52	48	52	48	47	47	47	47	47	47
Mjöl: vete-, svenskt, kärn-	27	30	31	31	31	75	52	45	41	39	36	36	36	36	36	36
råg-,	19	21	21	21	22	56	33	29	25	24	24	24	24	24	24	24
rågsitt-,	24	27	27	27	27	73	45	40	35	33	32	32	32	32	32	32
Gryn: havre- (ångsparerade)					36	99	54	46	38	36	36	36	36	36	36	36
Ris: Burma eller svenska (bästa)	36	39	39	39	41	96	61	53	52	46	43	42	42	42	42	42
Rågröd: hårt grovt spisbröd	35	37	37	37	38	96	73	64	62	61	60	58	58	58	58	58
sottlimat eller siktbröd	25	27	27	27	30	64	51	48	46	46	46	46	46	46	46	46
grovbröd (surlimpa, ankarstock)	64	71	71	71	76	230	173	152	145	141	138	136	136	136	136	136
Vetebröd: skorpar, ordinära					43	116	88	77	75	75	75	72	72	72	72	72
mjukt / lakat med vatten					60	167	102	93	90	89	88	86	86	86	86	86
matbröd																
mjukt kaffebröd																
Nötkött, färdigt: stek																
soppkött	90	103	123	123	133	605	216	214	210	147	141	142	142	142	142	142
Kalkkött, stek: godkalv	73	85	100	100	110	490	186	161	153	150	131	114	114	114	114	114
Färdkött: färdigt: stek	103	119	131	131	140	619	258	221	217	133	133	133	133	133	133	133
Malet nötkött (köttfärs)	53	62	72	72	82	312	161	145	135	138	126	114	114	114	114	114
Flask: färdigt (sidflask)	104	121	133	133	140	600	246	230	231	218	201	187	187	187	187	187
Fisk: färsk, all																
strömming																
torsk																
rispsotta (spättan)																
salt, sill, prima Islands-																
kabeljo av långa med																
fenor och stjärt																
Kaffe (ohrängt), prima Santos																
Socker, bit-																
Äpplen, ät-																
Apelsiner, medeltora																
Bananer, prima																
Katrinplommon, amer, storlek 40/50																
Vitkål, svensk																
Pilaner, klass II (utan glas)																
Svagdricka																
Elektrisk ström (inkl. div. avg.)																
Fotogen: »water white»																
Kokgas (inkl. diverse avgifter)																
Ved: björk-, oslagad, hemkörd																
barr-,																
Kol: antracit- (»valnöt»), hemkörd																
hushålls- (»tyrkol»),																
Koka: ca 20/40 mm, hemkörd																
ca 40/60 el. 60/80 mm,																

4 LANTHANDELNS UTVECKLING INOM UPPSALA KOMMUN

Tillkomst och utveckling inom länet

Fram till 1846, då den första etappen av näringsfriheten genomfördes, bör ingen "fasthandel" i egen bemärkelse (försäljning från fasta handelsbodar) ha förekommit på landsbygden inom länet. Enligt regleringsbestämmelserna erhöll enbart Uppsala och Enköping handelsrättigheter och all handel var koncentrerad till dessa städer (se karta, se kapitel 1).

Införandet av lättnader 1846 (utvidgad näringsfrihet) medförde i praktiken inga förändringar för landsbygden inom de (för Uppsala) nuvarande kommungränserna eftersom näringsförbudet kvarstod fram till 1864 inom ett område om tre mil runt städerna, vilket för Uppsala omfattar grovt hela den nuvarande kommunytan.

Vissa handelsrörelser tillkom dock, trots det generella förbudet inom städernas handelsområden, innan den slutliga avskaffningen av näringsförbudet 1864. Det rörde sig om dels icke registrerade verksamheter, och dels sådana som berördes av särskilda förordningar om frigivande (t.ex. spannmål, viktualie, brukshandel, m. fl.), Lagunda och Hagunda häraders varuanskaffningsbolag i Örsundsbro var en av dessa (se s.9).

1858, uppgick antalet "handlande som försålde inhemska och utländska varor" på landsbygden inom länet till 38 st., 1863 hade antalet ökat obetydligt till 44 st. troligtvis p.g.a. den kvarstående skyddszonen kring städerna (se tabell Nr 6)

Det blev inte förrän 1864 då alla kvarstående regleringsbestämmelser, för detaljhandeln, avskaffades som lanthandeln på allvar kunde utveckla sig, även om litteraturen vittnar om att på många platser i landet tjuvstartades handelsbodar långt i förväg ¹⁾.

1865, (året efter avskaffningen av skyddsområdet om tre mil runt städerna), kan man konstatera att antalet registrerade handelsmän, på landsbygden inom länet, har utökats kraftigt (från 44 st. 1863 till 81 st. 1865) som en omedelbar följd av den nya fria marknaden. Mellan 1891 och 1910 inträder dock, på landsbygden, en viss stagnation i utvecklingen som inte överensstämmer med någon allmänt känd period av lågkonjunktur. Efter 1910 sker däremot, inom länet, en kraftig utvidgning av handelsverksamheten och antalet handlare ökar mellan 1910 och 1915 med 136 personer. Denna utökning är däremot inte lika påtaglig inom Uppsala kommun vilket tyder på att andra delar av länet svarar för förändringen (jfr. tabell 6 och tabell 7). Därefter fortsätter detaljhandelns utvecklingen på landsbygden fram till 1930-talet, tills en allmän tillbakagång inträder under 1940-talet.

Utveckling inom kommunen

Före länsgränsernas ändring 1971 tillhörde 10 st av de nuvarande socknarna inom Uppsala kommun Stockholms län. Detta försvårar möjligheten till jämförelser mellan de äldre uppgifterna om länet och det sammanställda materialet (se tabell Nr 6 och Nr 7). Före 1891 saknas källmaterial (länskalendrar) för att sockenvis undersöka tillkomsten av lanthandlar inom de nuvarande kommungränserna och de länsuppgifterna som förekommer avser en annorlunda sockensammansättning.

Det är mycket troligt att etableringen, inom de nuvarande kommungränserna, har följt samma mönster som i de övriga områdena och att den största etableringen har skett strax efter näringsfrihetens införande. 1891 kan 81 lanthandlar kartläggas, inom de socknar som omfattas av den nuvarande kommunen, huvuddelen av dessa bör ha tillkommit strax efter 1864 enligt tendensen som kan avläsas för länet i övrigt (jfr med tabell Nr 6). Utvecklingen från 1891 till 1941 visar en långsam utökning av antalet lanthandlar, från 81 st 1891 till 130 st 1941, i motsats till den allmänna utvecklingen i länet som visar en dryg fyrdubbling av antalet handlare mellan 1865 och 1915 (från 81 st. till 347 st.).

Inom kommunen kan man konstatera att vid sista undersökningsperioden, 1939-1941, inträder även en minskning av antalet lanthandlar med 3 st. samtidigt som befolkningsunderlaget visar en kraftig minskning med 4000 invånare (se tabell Nr 7).

Inom kommunen visar befolkningsutvecklingen, under de berörda perioderna, en relativ stabilitet, bortsett från minskningen 1939-41, medan antalet lanthandlar ökar sakta men konstant fram till 1932. Detta har medfört en, i genomsnitt, konstant minskning av kundunderlaget (antal invånare/affär, se tabell Nr 7). 1891 var medelantalet invånare/affär 548 medan kundunderlaget 1939-41 hade minskat till 264 invånare/affär. Ökningen av antalet affärer, trots det minskade underlaget avspeglar den våldsamma förändringen av ekonomin under perioden. Industrialismens genombrott medförde en omvandling av konsumtionsmönstret och en förbättrad levnadsstandard såväl för jordbruksbefolkningen som för övriga sociala grupper. Självhushållsekonomin avvecklades sakta medförande en utökad varukonsumtion. Antalet sysselsatta inom jordbruket minskade mellan 1870 och 1910 från 70% till 50% medan BNP per capita ökade, mellan 1900 och 1954, från 1550:- till 5170:-²⁾. Dessa omständigheter möjliggjorde utvecklingen av lanthandeln, trots ett minskande kundunderlag, fram till den stora avfolkningen av landsbygden från och med 1940-talet.

Förändringen av den ekonomiska strukturen, kommunikationernas utveckling och förvandlingen av handelns karaktär mot en specialisering, främst i städerna men även på landsbygden, medförde att fler och fler diversehandlar övergick till specerihandel medan

nyttillkomna affärer inriktade sig på specialiserad varuhandel. Det ökande utbudet av specialiserade affärer i städerna, ett ständigt ökande varuutbud och de nya kommunikationsmöjligheterna påtvungade även en sådan förändring och den traditionella lanthandeln/diversehandeln kom att stå mer och mer för hushållens basvaruförsörjning.

Utvecklingen inom Uppsala stad. En jämförelse

Uppgifter om handelns utveckling inom Uppsala stad saknas före 1858 vilket gör det svårt att analysera betydelsen av den första etappen av näringsfrihetens införande 1846. Handeln förblev dock i praktiken koncentrerad till städerna fram till 1864, då samtliga restriktioner och privilegier avvecklades. Efter 1858 inträffar inom Uppsala stad en förvånansvärd minskning av handelsrörelserna. Antalet handlare sjönk från 93 st 1858 till 60 st 1863 (se tabell Nr 6) under en period av högkonjunktur, då Sverige får ett ekonomiskt genombrott som en följd dels av "internationalismen" och dels av den inre industriella utvecklingen ³⁾, samtidigt som stadsbefolkningen ökade betydligt. Någon märkbar effekt på landsbygdshandeln lär den låga konjunkturen i staden inte ha haft eftersom man kan konstatera en ökning av antalet handlare trots kvarstående restriktioner runt staden.

1865, strax efter och trots avvecklingen av skyddsområdet runt staden, har en påtaglig återhämtning av handeln skett inom Uppsala även om antalet handlare fortfarande är något lägre än 1858. Därefter genomgår stadshandeln en jämn och kraftig utveckling fram till 1915 (se tabell Nr 6).

Påtagligt är att införandet av näringsfriheten 1864 och befrielsen av "lantköpet" inte skapade negativa effekter på stadshandeln som parallellt med lanthandeln genomgick en kraftig utveckling.

Troligt är att även utbyggnaden av järnvägsnätet, från och med 1860-talet, medverkade till den ekonomiska utvecklingen både i staden och på landsbygden.

Anställd personal. Staden och landsbygden

En uppföljning och jämförelse av antalet handelsbiträden inom Uppsala stad och på landsbygden avspeglar även till viss del utvecklingen av lanthandeln och dess karaktär. Medan stadshandeln, mycket tidigt, bärs av ett stort antal anställda, som redan 1863 utgör en större grupp än handlarna själva, har lanthandeln karaktären av enmansföretag med enstaka biträden. Inte förrän 1915 blir lanthandelsbiträden den dominerande gruppen och till antalet fler än själva lanthandlarna (se tabell Nr 6). Det begränsade

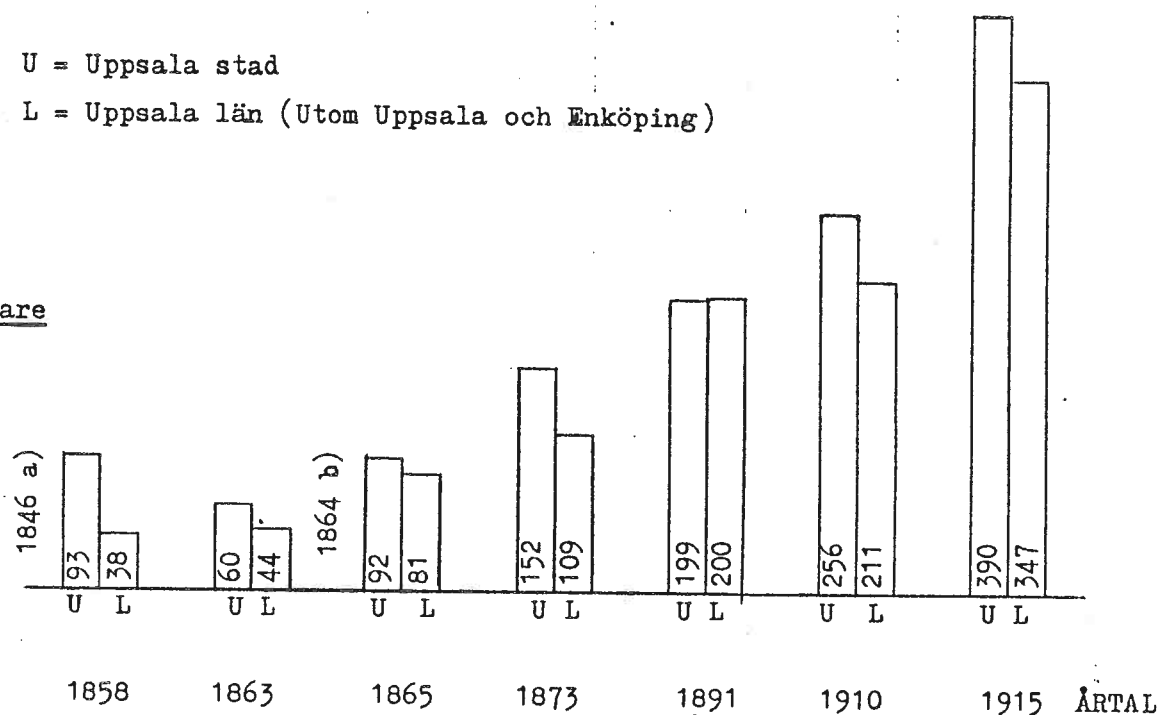
Tabell Nr 6

Antal handlare och antal biträde inom Uppsala stad respektive Uppsala län

U = Uppsala stad

L = Uppsala län (Utom Uppsala och Enköping)

Handlare

Handelsbiträde

U	87	95	130	211	264	490	646
L	3	7	16	46	104	139	456

a) = Begränsad näringsfrihet. b) = Full näringsfrihet.

Källa: Bidrag till Sveriges officiella statistik, samt Statistisk årsbok för Sverige. (se även tabell Nr 2). Uppgifter saknas före 1858 och efter 1915.

antalet anställda fram till 1891 är även ett tecken på rörelsernas begränsade omfattning (jfr med Uppsala stad).

Av tabell Nr 2 kan man även avläsa att bland de anställda på landsbygden utgör männen den största gruppen samt att kvinnliga biträden förekommer mycket tidigare och i större omfattning i staden än på landsbygden. Detta kan tyda på traditionella värderingar och/eller, arbetsuppgifternas skilda karaktär, inom lanthandeln.

Från och med 1910-talet inträder dock en tydlig förändring på landsbygden där

kvinnorna, 1915 utgör 36,4% av den biträdande personalen.(se tabell Nr 6).

Spridning och fördelning av affärerna inom kommunen

Med borttagandet, 1864, av de kvarstående restriktionerna för "lantköp", inom ett område om tre mil runt städerna, blev det fritt fram för en etablering av lanthandeln i socknarna runt Uppsala stad. Ett antal faktorer och förutsättningar kom dock att styra etableringen av lanthandelsaffärerna inom kommunens nuvarande gränser. Syftet är inte att tolka enskilda företeelser och avvikelser men att kartlägga generella tendenser. Avgörande för etableringen har varit: Befolkningsunderlaget d.v.s antalet möjliga kunder, socknarnas närings- och ekonomiska egenskaper (t.ex jordbruksbygd, skogsbygd, industrier, bruk och dylikt), byar och tätorter, kommunikationer och transportförutsättningar (järnväg, stationssamhällen, riks- och länsvägar), samt närheten till Uppsala stad.

Befolkningsunderlag

Befolkningsutvecklingen mellan 1891 och 1942, på landsbygden inom kommunen, visar inga drastiska förändringar. Emigrationen, som drabbade många områden, förblev i Mälardalen låg⁴). Mellan 1891 och 1919 minskade befolkningen sammanlagt med ca 500 invånare men ökade ändå i 14 socknar och särskilt i Almunge, Björklinge, Knivsta och Vaksala. Mellan 1919 och 1925 inträffar en kraftig ökning av befolkningen inom området med ca 1900 invånare, endast i 5 socknar förekommer en minskning, som mest i Rasbokil med 68 invånare. Perioden mellan 1925 och 1932 präglas av stabilitet med en obetydlig förändring i antalet invånare. Det är mellan 1932 och 1941 som urbaniseringen och bygdernas avfolkning medför en förändring i det demografiska mönstret som avspeglas i en kraftig minskning med ca 3800 invånare. En förändring som drabbade alla socknar utom Almunge, Hagby, Knivsta och Ärentuna. Detta mönster kom, som bekant, att fortsätta framöver medförande stora förändringar för landsbygdens social- och näringsstruktur. Med detta som bakgrund, kan lanthandelns utveckling analyseras i förhållande till den demografiska utvecklingen.

Perioden från näringsfriheten (1864) till 1891 karakteriseras, som redan konstaterats tidigare (se ss 31-33), av en omfattande etablering av affärer (81 st 1891). Trots befolkningsminskningen med ca 500 invånare 1919, ökade antalet affärer med 11 st. medan ökningen med ca 1900 invånare 1925, medför ett tillskott av enbart 7 affärer. Fram till nästa period, 1932, tillkommer däremot 34 nya affärer trots en stagnation av befolkningen. Den kraftiga minskningen med 4000 invånare 1941, tvingar dock lanthandeln till reträtt men antalet affärer minskar obetydligt med enbart 3 st.

Generellt kan man konstatera att befolkningsförändringen i bygden, inom kommunens gränser, enbart haft en marginell betydelse för lanthandelsverksamheten i sin helhet om man bortser från tillbakagången som inträder på 1940-talet. Sannolikt har i stället den ekonomiska utvecklingen och konsumtionsmönstret varit den avgörande faktorn för etableringen och utvecklingen av affärerna. De demografiska förhållandena har dock parallellt med andra faktorer haft en större betydelse på den lokala nivån (inom socknarna).

Fördelning av affärerna i förhållande till befolkningen

1891 fanns 81 lanthandlar för 37 161 invånare utanför Uppsala vilket motsvarar i medeltal 458 invånare per affär, 1918-19 var medeltalet 398 invånare/affär, 1924-25 fanns 389 invånare/affär, 1931-32 har kundunderlaget minskat till 289 invånare/affär och 1938-41 återstår enbart 266 invånare/affär. Om man använder sig av medeltalet invånare/affär som bedömningsmått för etableringen, kan man konstatera att ett antal socknar hade, periodvis eller ständigt, betydligt fler eller färre affärer, med hänsyn till kundunderlaget, än medeltalet för kommunen. Man kan även konstatera dels att tendenserna kvarstår i vissa socknar medan det i andra sker en anpassning till befolkningsunderlaget. Vissa avvikelser förekommer dock vid särskilda tidpunkter. Med utgångspunkt från medelantalet invånare per affär för varje period kan man avläsa följande tendenser:

En tydlig avvikelse utgör socknarna som kransar Uppsala stad (Börge, Danmark, Läby, Vaksala och Gamla Uppsala). Många förblev länge utan affär trots en ofta ganska hög befolkning (Börje 1891-1924, Danmark 1891, Läby 1891-1924, Vaksala 1891) och/eller var antalet affärer mycket lågt i förhållande till kundunderlaget, ett tecken på stadens handelsinflytande. Även de förbättrade kommunikationerna i övrigt och det nya järnvägsnätet, kan ha bidragit till stadens handelsdominans i närbygden. I dessa socknar tillkom även tidigt de första speceriaffärerna, många lanthandelsaffärer övergick även till specerihandel eftersom diversehandeln utkonkurrerades av det breda och specialiserade utbudet från staden.

I de övriga socknarna, utöver Uppsala närbygd, kan avvikelser (underskott eller överskott) även avläsas angående antalet affärer i förhållande till kundunderlaget. Dessa avvikelser är svårare att klarlägga, orsakerna kan vara slumpmässiga men kan även bero på ett högre eller lägre konsumtionsmönster p.g. av särskilda lokala näringsförhållanden eller konkurrensfaktorer.

Avvikelserna redovisas nedan, tänkbara förklaringar till dessa anges under "möjliga orsaker". Med hänsyn till materialets omfång, förefaller det omöjligt att med säkerhet,

förklara dessa avvikelser.

Avvikelser. Fler affärer än medelvärdet.

<i>Socken</i>	<i>Period</i>	<i>Möjliga orsaker / påverkningsfaktorer ⁵⁾</i>
Almunge	1891-1931	Järnv. st.(3), Lännabruk, snickerifab.(2), mekanisk verkst., mejeri, kvarn, såg, egnahemsbygg.
Alsike	1918-1925	Järnv. st., snickerifab.
Björklinge	1891-1919	Sågar, snickerifabrik, cementgjuteri, garveri (Nolmyra) Egnahemsbyggande, Björklinge samhälle, utdikningsarbeten.
Bladåker	1891-1925	Snickerifabriker
Bälinge	1932-1941	Snickerifab.(3), cementtegelfabrik, gjuteri, Lövstalötsamhälle, kvarnar, sågar.
Faringe	1891-1925	Järnv.st., möbelindustri, mejeri, kvarn, såg.
Gamla Uppsala	1932-1941	Järnv. st. Överskott av specerier, urbaniserad socken, tätort. Tegelfabrik.
Husby-Långhundra	1891	Tegelfabrik, sågverk, utdikningsarbeten.
Jumkil	1891-1941	Kvarnar (2), sågverk (3), mejeri, tegelfabrik
Järlåsa	1932-1941	Järnv. st., sågverk, tjärfabr.(2), snick.fabr., mekan.verkst., stenhuggeri, torvströfabr., mejeri. Egnahemsbyggande, vårdhem(2).
Knutby	1891-1918	Järnv.st.
Läby	1932	Järnv.st., jordbruksbygd, inga industrier.
Rasbokil	1919-1924	Inga industrier, dåliga kommunikationer
Skogstibble	1919-1924	Små industrier: bryggeri, torvströtillv., kvarn, såg, mejeri.
Viksta	1919 och 1932	Bryggeri, charkuterifabr., kvarn och såg.
Ärentuna	1919-1924	Järnv. st., snickerifabr.(3), Storvretasamhälle

Orsakerna till det högre antalet affärer under vissa perioder kan finnas i ett högre konsumtionsmönster orsakat av lokala närings- och ekonomiska förhållanden, exempelvis förekomsten av industrier. Dessa behöver inte alltid i sig förklara det större antalet affärer, men däremot kan en tillfällig eller konstant utökning av arbetskraften

vara förklaringen till en, för lanthandeln, utökad marknad. Tillfälliga arbetsinsatser som utdikningsarbete och egnahemsbyggande kan har skapat en tillfällig kundkrets. Förekomsten och utvecklingen av tätorter har naturligtvis påverkat konsumtionsmönstret drastiskt och främjat en etablering av affärer. Järnvägstationernas och hållplatsernas roll är svårare att genomskåda. Dessa har naturligtvis främjat bygdernas utveckling men bör samtidigt har underlättat inköpsresor till Uppsala. Tillkomsten 1912 av järnvägen från Uppsala till Enköping samt genom Tuna s:n 1921, fick ingen påverknig på antalet affärer i de berörda socknar.

Avvikelser. Färre affärer än medelvärdet.

<i>Socken</i>	<i>Period</i>	<i>Möjliga orsaker ⁶⁾</i>
Börje	1891-1924	Nära Uppsala, järnv.st., jordbruksbygd.
Danmark	1891-1932	Nära Uppsala, järnv.st.
Gamla Uppsala	1891-1918	Nära Uppsala, järnv.st.
Lena	1924-1941	Järnv.st. (4 st)
Läby	1891-1924	Nära Uppsala, järnv.st., för liten befolkning.
Skuttunge	1919-1941	Konkurrens fr. Björklinge s:n ?
Tensta	1891-1924	Järnv.st. (3 st)
Uppsala-Näs	1891	Nära Uppsala, järnv.st., jordbruksbygd.
Vaksala	1891-1941	Nära Uppsala, järnv.st.
Vänge	1891-1918	Järnv.st., jordbruksbygd.
	1932-1941	
Östuna	1891 och 1941	

Orsakerna till det lägre antalet affärer är svåra att klarlägga om man bortser från, för vissa socknar, konkurrensen från Uppsala stad. För Skuttunge s:n kan man anta att de närbelägna affärerna i grannsocken Björklinge har påverkat etableringen av lanthandlar inom socknen. Socknarna med utpräglad jordbruksbygd, kan har varit mindre attraktiva för lanthandelns etablering. En utpräglad jordbruksnäring kan även har betytt ett kvarlevande självhushåll medförande ett lågt konsumtionsbehov hos invånarna.

KARTLÄGGNING AV LANTHANDELN INOM UPPSALA KOMMUN

REDOVISNING AV ANTAL LANTHANDLAR SAMT ANTAL INVÅNARE PER SOCKEN

(siffrorna inom parentes avser speceriaffärer)

TABELL Nr: 7

SOCKNAR	1891	1918	1919	1924	1925	1931- 1932	1932- 1937	1938- 1939	1941- 1942
Almunge	8 2175	8 2446			10 2445	10 2312		9 2339	
Alsike	1 682	3 747			3 725	3 712		3 642	
Balingsta	1 545		1 493	1 485			2 501		2 459
Björklinge	4 1408		6 1663	5 1784			6 1737		4(1) 1678
Bladåker	4 987	3 833			3 824	3 743		2 699	
Bälinge	5 1999		4 1873	6 1979			8 1921		8(1) 1823
Börje							2 818		1(1) 735
Dalby	1 491		2 518	2 504			2 514		2 434
Danmark			1 1116	2 1170			2 1090		2 1068
Faringe	3 855	3 852			3 846	3 784		3 740	
Funbo	2 1071		2 1056	2 1184			4 1140		4 966
Hagby	1 428		1 366	1 393			1 375		1 391
Husby-Långhundra	5 1161	1 982			2 1006	3 1052		4 947	
Junkil	4 693		3 701	3 749			3 743		5 668
Järlåsa	1 800		3 967	4 1023			7 1076		6 989
Knivsta	2 924	2 1278			3 1488	5 1472		1(3) 1582	
Knytby	5 1714	6 1638			4 1535	5 1598		5 1599	
Lagga	2 772	1 715			1 712	2 715		(2) 663	
Lena	3 1442		3 1266	2 1284			3 1153		3 1109
Läby							2		1
	211		182	231			254		187
Ramsta	1 434		1 376	1 350			1 353		1 296
Rasbo	4 2021		4 1818	5 1989			5 1870		6 1648
Rasbokil	2 708		3 742	3 674			2(1) 710		2(1) 668
Skogstibble	1 785		3 644	4 778			3 703		4 612

KARTLÄGGNING AV LANTHANDELN INOM UPPSALA KOMMUN

REDOVISNING AV ANTAL LANTHANDLAR SAMT ANTAL INVÅNARE PER SOCKEN

(siffrorna inom parentes avser speceriaffärer)

TABELL Nr: 7

SOCKNAR	1891	1918	1919	1924	1925	1931- 1932	1932- 1937	1938- 1939	1941 1942
Skuttunge	2 1184		2 1071	1 1210			2 1091		2 1010
Stavby	2 949		2 868	2 843			3 867		3 792
Tensta	2 1403		3 1492	3 1551			4(1) 1427		4(1) 1301
Tuna	3 1194		3 1075	3 1163			4 1160		4 1084
Uppsala-Näs			1 412	1 435			1 433		1 344
Vaksala			2 1509	2 1635			2(1) 1585		(3) 1281
Vasunda	2 809	1 740			1 726	2 659		2 578	
Viksta	3 1142		4 1054	3 1093			5 1033		4 960
Vänge	1 900		1 887	2 944			2 888		2 789
Västeråker	1 262			237 258			228		191
Åkerby	1 300		1 261	1 297			1 307		1 291
Åland			1 447	1 453			1 392		1 320
Ärentuna	2 732		3 803	3 833			4 927		4 972
Östuna	1 920	2 680			2 679	2 721		1 599	
Gamla Uppsala	1 1002		2 1096	4 1452			4(6) 2427		2(9) 2005
TOTALT ANTAL AFFÄRER	81	92		99		124 (9)		110 (20)	
SUMMA ANTAL INVÅNARE	37 161	36 659		38 597		38 485		34 681	
MEDELVÄRDET. Antal inv./affär inkl. speceriaffärer	458	398		389		289		266	

Källa: Se bilagan

Filialer

Från och med 1920-talet men framför allt under 1930-talet, inträder ett nytt fenomen i lanthandelns affärsmönster, nämligen tillkomsten av filialer.

Filialerna tillkom oftast genom övertagande av befintliga affärslokaler, vid ägarbyte eller övertagande av nedlagda lanthandlar. Ibland grundade etablerade lanthantlare helt nya affärer som filial till moderverksamheten som t.ex:

Gustafsson C	Läby	huvudaffär i Bälinge s:n
Pettersson N	Järlåsa	huvudaffär i samma socken
Fredriksson J	Bälinge	huvudaffär i Ärentuna s:n
Grönvall S E	Lagga	huvudaffär i samma socken
Lychnell L L	Vasunda	huvudaffär i Knivsta s:n

De två första filialerna tillkom på 1910-talet i Vassunda och Bladåker och drevs av Lychnell L L med affär i Knivsta respektive Ladberg E med affär i Knutby. Vanligast blev filialerna under 1930-talet då tio st. kan kartläggas. 1940-talets filialer tillhör nästan enbart Konsumtionsföreningen Uppsala.

Filialernas förekomst fördelas mellan perioderna enligt följande: 1918, 2st; 1924-25, 1st; 1931-32, 9st; 1938-41, 6st;

Troligt är att filialtrends visade sig vara en dålig ekonomisk affär, om man skall döma av livslängden och avvecklingen för dessa. Bortser man från de kooperativa filialerna kan man konstatera att samtliga, med undantag för två st, förekommer enbart under en period i förteckningen, vilket bör motsvara en livslängd på högst tio år. En tänkbar förklaring till filialernas avveckling kan även finnas i den lågkonjunktur som andra världskriget medförde.

De flesta filialer etablerades på kort avstånd från moderaffären, antingen inom samma socken eller i närmaste grannsocken. Det enda undantaget utgörs av Andersson och Lundgren (1931) med firmasäte i Uppsala och filial i Bälinge.

(se bilagan. Kartläggning av lanthandeln inom Uppsala kommun).

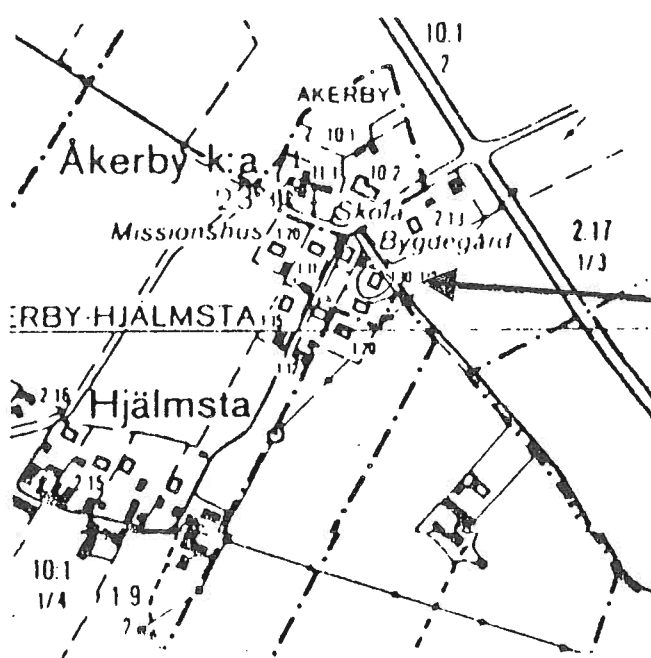
Lokalisering. En analys

För de "första affärerna" (under 1860-70-talen) hade lokaliseringsfrågan mindre betydelse. Försäljningslokalerna inrättades ofta i befintliga utrymmen (bostäder, gårdar, bodar), utan större hänsyn till lokaliseringsplatsen (se s 8). Handeln startades ofta som bisyssla av folk från bygden. Den befintliga bostaden eller/och arbetsplatsen utgjorde

därför en lämplig lösning för den "unga" affärsverksamheten. "Handlaren" och den nya "handelsboden" var kända i bygden och alla hittade dit. Faktorer som tid och avstånd hade, under 1800-talets senare del, inte samma betydelse som senare i det industriella samhället.

Efter den första etableringsvågen och övergången till en specialiserad diversehandel, med en specialiserad yrkeskår och ett ökande sortiment, tilltog betydelsen för affärernas lokaliseringsplats. Konkurrensförhållanden, bygdens omvandling, utveckling av kommunikationerna, industriernas och tätorternas tillkomst, fick en avgörande betydelse för affärerna och etableringsmönstret.

En större del av de äldre affärerna som tillkom under den "empiriska etableringsperioden" tvingades till nedläggning eller flyttning (30 av 81 affärer 1891 hade avvecklats vid nästa period, se bilagan ss 9).

Hjälmsås lanthandel i Åkerby socken
(Åkerby-Hjälmsås 1:10)
Affärens läge representerar en vanlig och karakteristisk lokalisering för lanthandeln, vid en vägkorsning och i anslutning till kyrkby, skola och missionshus

En jämförelse av samhällsgeografiska förhållanden och affärernas etableringsmönster visar tydliga tendenser. Många affärer lokaliserades vid kyrkor/kyrbyar (dessa står ofta vid, för socknarna, viktiga vägkorsningar), inom kommunen vid 17 sockenkyrkor av 39. Viktiga och större vägar eller vägkorsningar med synligt läge för affären var även attraktiva platser. Andra valde ett affärläge i anslutning till industrier som t.ex vid: Bärsta (Stavby s:n) sågverk, Skillsta (Skogstibble s:n) mejeri och bryggeri, Benebol och Vattholma (Bladåker och Lena s:r) bruk m.fl. Stationssamhällen och hållplatser med dess passerande kundkrets utgjorde idéella lokaliseringar, enbart 2 stationer och 9

hållplatser saknade lanthandlar. De nytilkomna mindre tätorter (ofta även stationssamhällen) som t.ex Knivsta, Storvreta, Lännaholm m.fl., blev naturliga lokaliseringsplatser men lanthandelsaffärerna övergick där tidigt till specialiserad handel, oftast speceri. Närheten av kvarnar och sågar framgår även som vanlig, dessa var väl kända och väl besökta platser som främjade kommersen. Med tiden, får lokaliseringen en ökande och avgörande betydelse för lanthandeln. Affärerna intar strategiska platser som främjar försäljningen i förhållande till konkurrensen, kommunikationerna och kundkretsen. De sämre belägna affärerna läggs ned till förmån för konkurrenter med bättre läge. De få, i dag inom kommunen, kvarvarande affärer med lanthandelskaraktär står vid viktiga huvudvägar, väl synliga med lätt åtkomliga parkeringsplan. En nödvändig anpassning till bilsamhället.

Affärsnedläggningar

Statistiskt kan konstateras att antalet affärer ökade konstant mellan 1891 och 1941, bortsett från en marginell minskning med 3 affärer mellan 1932 och 1941. Detta innebär att många affärer tillkom och anlades på nya platser.

Ökningen av antalet affärer innebär däremot inte att samtliga äldre lokaler kvarstod på ursprunglig plats. En jämförelse av lokaliseringssuppgifterna visar att år 1918, hade 30 affärer försvunnit jämfört med den tidigare perioden, under nästa period fram till 1925 avvecklades 13 st., 1931 försvann 10 st. och under sista perioden fram till 1945, lades 15 st. affärer ned. Den största nedläggningen inträffade mellan 1891 och 1918. Avvecklingen av affärer hade skilda orsaker: avveckling av närbelägna industrier (ex. Benebol, Knutby s:n), avfolkningsfaktorer, konkurrens från närbelägna affärer, olämpliga lokaler och personliga skäl är några av dessa. Den dominerande faktorn lär dock ha varit själva lokaliseringen som, med tiden och den samhällsgeografiska omvandlingen, medförde konkurrensproblem för många lanthandlar.

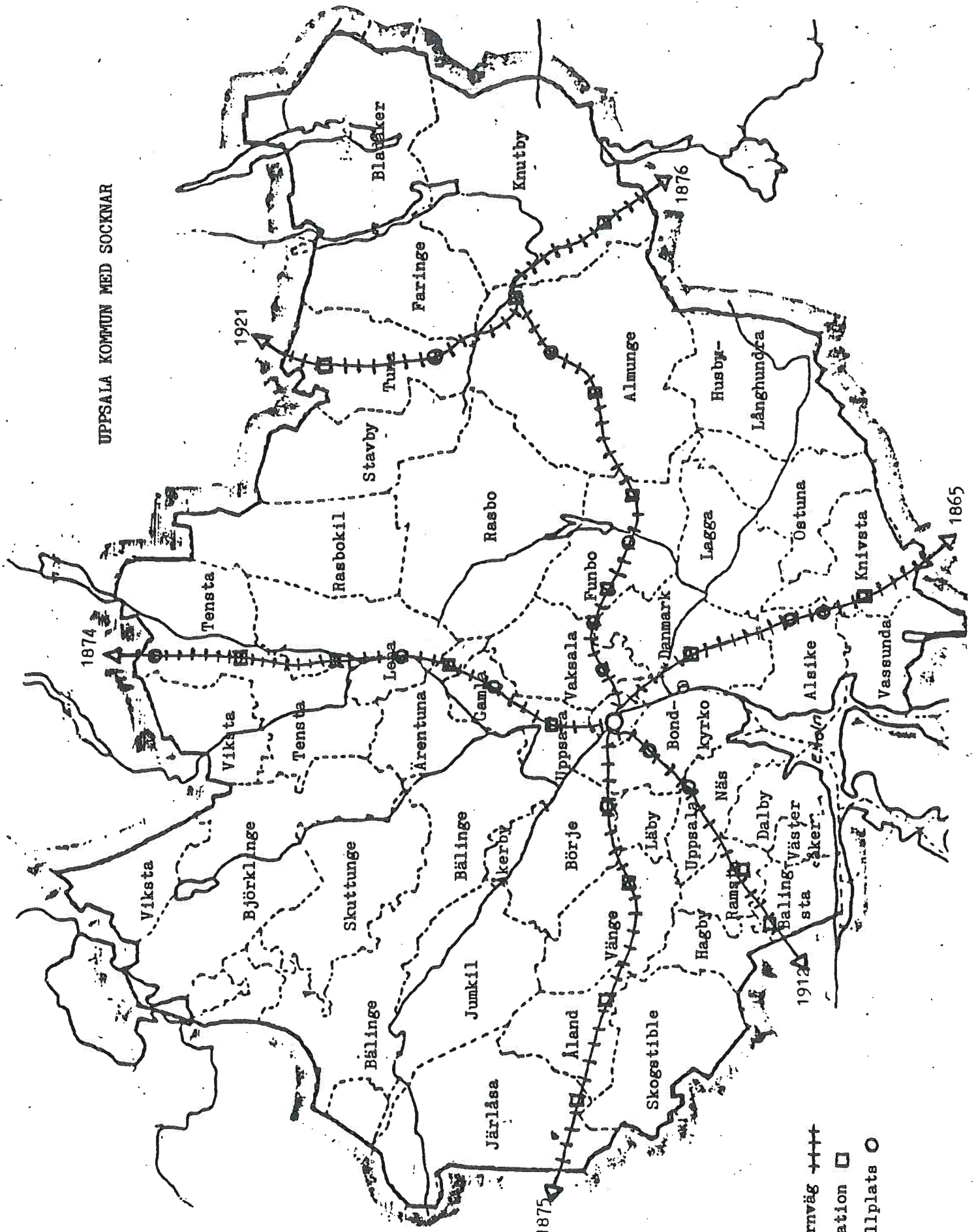
Konkurrensförhållandena kan avläsas då avvecklingen inträffar på platser med flera, på kort avstånd, etablerade affärer. En granskning av de geografiska förhållandena visar att de flesta nedlagda affärerna låg i närheten till andra med bättre geografiskt läge, t.ex. vid viktiga vägknutar. I andra fall ersattes äldre lanthandlar med nya affärer i närheten, men med bättre lokalisering (i anslutning till större vägar, tätorter, stationssamhälle och dylikt).

Trots den höga konjunkturen för lanthandeln och ökningen av det totala antalet affärer, under den undersökta perioden, ersattes många av de äldre lanthandlarna av nya, i

bättre lämpade eller/och bättre lokaliserade fastigheter. Ett antal affärer slogs även troligtvis ut, av befintliga affärer med starkare handelskraft.

Märkligare, i nedläggningsmönstret, är konstaterandet att flera affärer (13 fall) upphörde tillfälligt (under 1-2 perioder) för att återuppstå senare.(se bilgan ss 9)

UPPSALA KOMMUN MED SOCKNAR

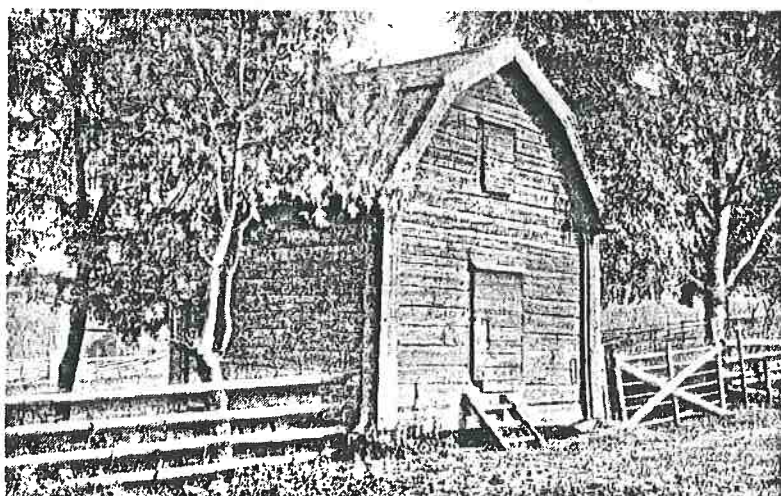
Järnväg +---+
 Station □
 Hållplats ○

5 BYGGNADERNA / LOKALERNA

Från bod till "affär"

De första "lanthandlarna" tillkom i befintliga utrymmen: bod, lager, magasin, kammare i bostadshuset och dylika lediga eller användbara rum eller lokaler. Varuurlvalet var begränsat och handeln i början ofta en bisyssla. Näringsförbudet, på landsbygden, hade hindrat tillkomsten av handel, med för ändamålet speciella handelslokaler, som i städerna.

Det ursprungliga sortimentet bestod främst av större kvantiteter råvaror, manufakturade varor var få. Detta medförde att lokaler, typ magasin och bodar, lämpade sig väl för ändamålet. Enkla bodar av typ spannmålsmagasin som t.ex "varuanskaffningsbolagets" lokal i Örsundsbro (se s 9), som användes 1852 till 1894¹⁾, var troligtvis vanliga.

Spannmålsbod, Örsundsbro varuanskaffningsbolags handelsbod.

(foto Nordiska Museet) Ur Kumm E, 1950.

Efter den första etableringsvågen på 1860- och 1870-talen, och med tillkomsten av en särskild yrkeskår, flyttades handeln till befintliga eller nybyggda bostadshus i vilka en viss yta togs i anspråk för verksamheten medan det kvarstående utrymmet förblev bostad.

Den vanligaste formen av lanthandelsfastighet verkar ha bestått av ett tvåvåningshus där bottenvåningen upptogs av försäljningslokal, kontor och lager, medan övervåningen användes som bostad. En annan vanlig lösning utgjordes av en tillbyggnad, i form av en låg envåningslokal, på gaveln eller framsidan av bostadshuset²⁾. I många fall

utnyttjades fortfarande bodar och magasin i anslutning till bostads/affärshuset som lager för vissa varor ³⁾. I envåningsbyggnader kunde försäljningslokalen skapas, även där, genom en tillbyggnad på husets framsida eller gavel. Det förekom även att bostadshuset utgjorde en särskild byggnad ⁴⁾.

Vissa lanthandlare drev vid sidan om "diverset" även grosshandel, med betydande partiaffärer, som krävde stora lagringsutrymmen ⁵⁾. Gårdshus, magasin och bodar kompletterade affärs/bostadshuset. Erneviborg, i Funbo socken, är ett exempel på bevarad handelsgård av denna typ.

Lanthandelslokalerna var och förblev olika. Saxons beskrivningar av lanthandlarna i Närke på 1870-talet, ger en bra bild av de variationer som förekom bland affärerna. Gemensamma drag kan dock avläsas och sammanfattat kan lokalernas karaktéristik (från 1870-1940-talen) beskrivas enligt följande:

Firma Bertil Eriksson

Knutby socken

"Kyrkbacken"

Ur Sveriges privata företagare

Speceri-, manufaktur- och diversehandeln är belägen i en 1889 uppförd byggnad av trä, vilken inrymmer försäljningslokal om c:a 50 kvm., kontor, lagerrum och bostadslägenhet.

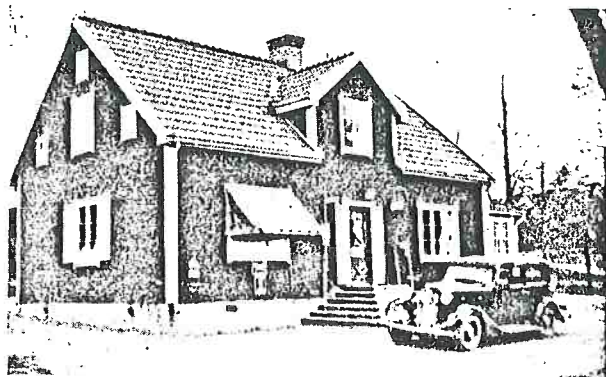
Affärsrörelsen grundades 1889 av organisten P. J. Berglund. Hans efterträdare voro: Handl. Eriksson, Th. Lindberg, Paul Ladberg och J. A. Wik, vilken sistnämnde 1928 överlät affär och fastighet till nuvarande innehavaren.

Två biträden äro anställda i affären.

- Vanligt boningshus anpassat eller tillbyggt för försäljningsverksamhetens ändamål. Affärerna inreddes i befintliga lokaler som ansågs passande.
- Bostad i samma hus, oftast i övervåningen. Vanligtvis särskild ingång till bostadsdelen.
- Affärslokalen utgörs av ett större utrymme för dels varuutställning samt kundmottagning.
- Kontor finns vanligtvis i anslutning till affärslokalen. Detta används ofta som sovrum för biträdet.
- Lager i närliggande rum, källare och/eller i bodar, magasin på gården.
- Skyltfönster inträder inte förrän 1930-talet.

-Från och med 1900-talet: affärsnamn/benämning på fasaden.

-Uppställningsplats för fordon, oftast bestående av grusplan, utanför affärshuset.

Balingsta Handel

Balingsta socken

Mälarvik

Ur Sveriges privata företagare

Nuvarande innehavaren övertog 1928 speceri- och diversehandeln efter sin fader. 1933 flyttades rörelsen till den samma år uppförda affärsfastigheten, som förutom butikslokal inrymmer lagerrum, kontor och bostadsvåning. Till affären finnes även bensinstation.

Affären är synnerligen välsorterad. Dess lager och inventarier ha ett brandförsäkringsvärde av 17.000: — kr. medan fastigheten är brandförsäkrad för 18.500: — kr.

Sten Löfgren är född i Upsala 1904, son till handlanden August Löfgren o. h. h. Anna Högman från Västergötland samt gift sedan 1931 med Greta Andersson från Balingsta s:n. Barn: Björn (f. 1932), Gudrun (f. 1935).

L. är sekr. i Hagunda Köpmannaförening.

Fram till 1930-talet urskiljer sig inte lanthandelsbyggnaderna från vanliga boningshus. Ofta är det mindre detaljer, ombyggnader, ändringar i dörr- och fönsteröppningar, som utåt utgör den enda karakteristiken tillsammans med den öppna grusbelagda gårdsplanen mellan affären och vägen.

Från och med 1930-talet inträder skyltfönstret om än i blygsam storlek. På äldre byggnader byts ursprungliga fönster ut på den del av huset som utgör affärslokalen. I många fall utökas affärslokalen genom en karakteristisk tillbyggnad med platt tak, skyltfönster och glasad dörr (se s 10, Rasbokil).

Under samma period tillkommer, till stor del genom köpmannaförbundets inflytande, dess tidning "Butikskultur" och dess arkitektbyrå, en ny typ av lanthandelsbyggnader. Även den ökande konkurrensen, varuspecialiseringen, ökningen av manufakturade produkter, och införandet av hygieniska krav, tvingade fram en förnyelse av lanthandelslokalerna ⁶⁾.

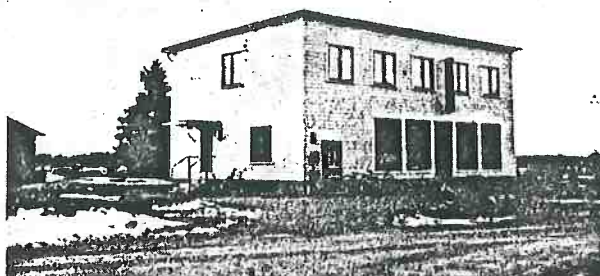
Förändringarna intågade i funktionalismens spår. Många nya affärsbyggnader, särskilt avsedda för handel, byggdes efter de nya riktlinjer och värderingar som propagerades i "Butikskultur".

Firma Hj Almquist

Almunge socken

Lilla Väsby

Ur Sveriges privata företagare

Affärsrörelsen är belägen i en 1937 uppförd byggnad, vilken inrymmer försäljningslokal med en golvyta av 60 kvm och kontor samt källarvåning med lagerrum för specier, manufaktur samt järnvaror och redskap. I affärslokalernas fullt moderna inredning ingår bl. a. brandfritt kassavalv, kyldisk m.m.

Affärsrörelsen, som startades 1882 av Frans Almquist, övertogs vid dennes frånfälle av sonen, nuvarande innehavaren. Firman inflyttade hösten 1937 i de nuvarande lokalerna efter att tidigare sedan starten varit inrymd i en äldre fastighet.

Föreståndare för rörelsen, som sysselsätter tre anställda, är innehavarens son, Hans Almquist.

Byggnaderna innefattar forfarande en bostadsdel i övre våningen med särskild ingång vid ena gaveln. De får det, för funktionalismen, typiska platt- eller svagluttandetaket, släta och rena ytterväggar, tvåluftfönster i övervåningen (bostadsvåningen), mindre eller större symetriska skyltfönster i hela affärsplanet längs huvudfasaden, glasad dörr till affären. Ofta har de nya byggnaderna även källarvåning.

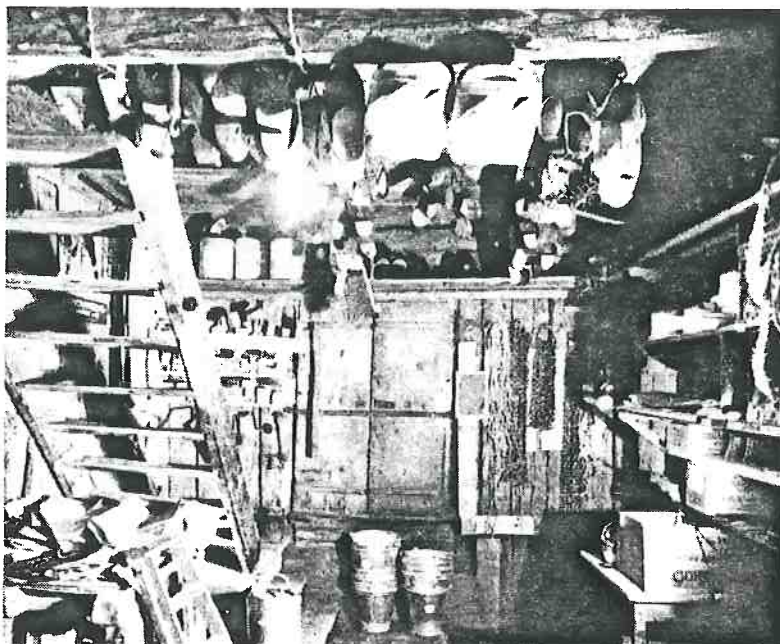
Trots tillkomsten av moderna affärslokaler förblir många av de äldre affärsbyggnaderna, till sitt yttre, oförändrade.

Inredning

De första handelsbodarna var mycket primitiva och liknade främst enkla förvaringslokaler. Varorna staplades och hängdes lite varstans. Lokalerna var varken byggda eller anpassade för handel eller försäljning.

Äldre fotografier visar mörka miljöer där fönster saknas helt eller var små och få till antalet. Under 1800-talet saknade de flesta affärer uppvärmningsmöjligheter ⁷⁾. I sin enklare form bestod affären av en bod utan eldstad och fönsteröppningar. Varorna förvarades oftast i sina originala förpackningar. Inredningen var enkel och bestod i bästa fall av: disk, grova hyllor, lådfack och fotogenlampor ⁸⁾.

Med tiden utvecklas handelslokalerna till att omfatta skilda utrymmen: butikslokal, kontor, magasin, ibland källare och dessutom en särskild bostadsdel i övervåningen eller i särskilt avgränsat utrymme ⁹⁾. Del av affären ligger fortfarande delvis som på medeltiden utanför "husets väggar": gårdsplan, magasin, stallar ¹⁰⁾.

Den gamla lanthandeln med sin mångfald av varor. Foto Nordiska Museet.

Ur Kumm E, 1950.

Lanthandelns särdrag utgjordes av "diverset". Varor med olika egenskaper medförde svårigheter beträffande förvaring, hantering och uppställning samt inredningen.

Senare inreddes lokalerna efter stadsmässigt inflytande där apoteken framstod som förebild för den moderna affärslokalen ¹¹).

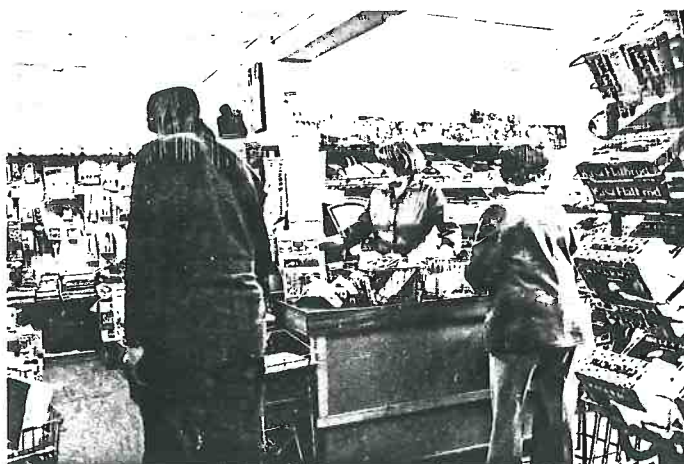
En granskning av affärs/butiksbilder från olika tider, visar att sekelskiftet markerar övergången till nya tendenser. Fönstren blir bredare och högre i önskan att göra försäljningslokalerna ljusare och de används i ökande utsträckning för varuexponering. En särskild yta lämnas fri från varor och inredning och avsätts som kundutrymme. Hyllfack och skåp ordnas efter varornas egenskaper. Det ökade sortimentet tvingar till striktare uppdelning efter varugrupper.

Förändringarna och utvecklingen i butikernas inredning, varuuppställning och hantering, framtvängades bl.a. av den ökande konkurrensen, ökningen av manufakturade varor och införandet av hygieniska krav. Önskan om en rationell försäljning medförde även en rationalisering av försäljningslokalerna (behov att visa och ställa ut varor, åtkomlighet, cirkulationslösningar m.m.).

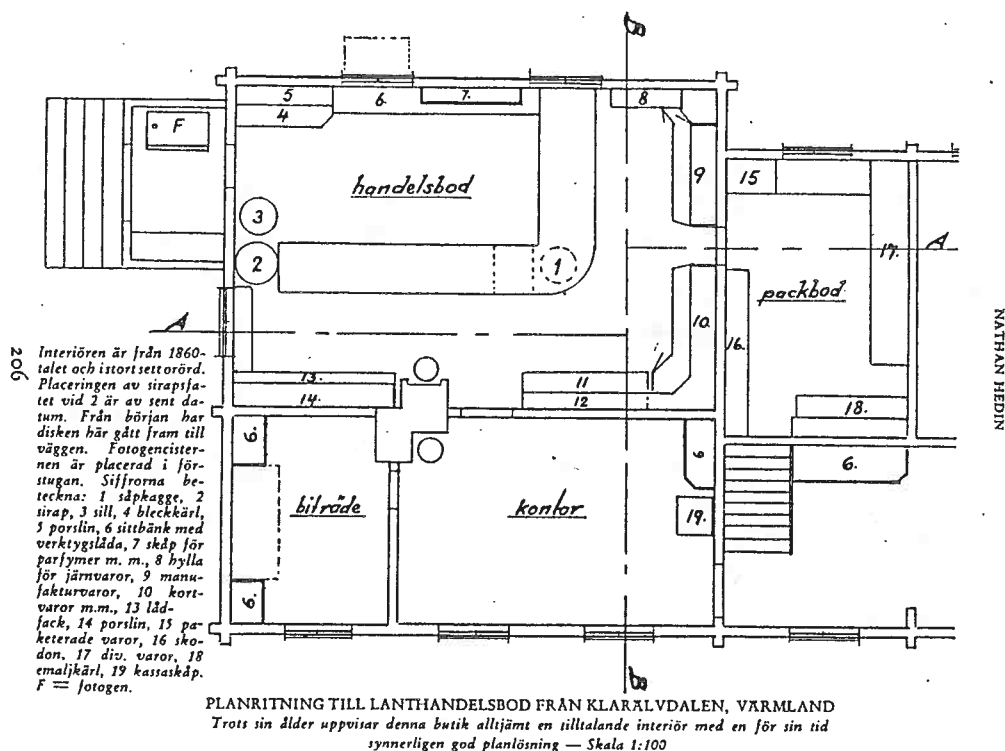

Visningsmodell av tidsenlig diversehandel för landsbygden utställd på skånemässan 1933 och utförd efter ritningar av SKF:s arkitektkontor (nyheterna ligger i den funktionella inredningen). Ur Butikskultur 1933:8.

Som för själva byggnaderna är det på 1930-talet som de stora förändringarna inträffar inom inredningen. Moderna diskar av glas och metall, vitriner och glasskåp samt den nya kyltekniken införs. Stor vikt läggs på varuexponeringen för att öka försäljningen. Ljuset, luften och färgsättningen betraktas nu som viktiga detaljer, golvbeläggningen och rengöringsmöjligheterna även så. Med tiden minskar skillnaden mellan stadsaffärerna och lanthandlarna. Affärslokalerna indelas i olika varuavdelningar (ex. livsmedel, manufaktur, skor, järnvaror m.m.) ibland genom en särskild rumsfördelning eller genom väggar / glasväggar ¹²⁾. På 1950-talet införs självbetjäningen men inte förrän långt senare får denna fäste även på landsbygden och medför nya förändringar i affärernas inredning.

Självbetjäning i Bro lanthandeln
Foto Upplandsmuseet 1978

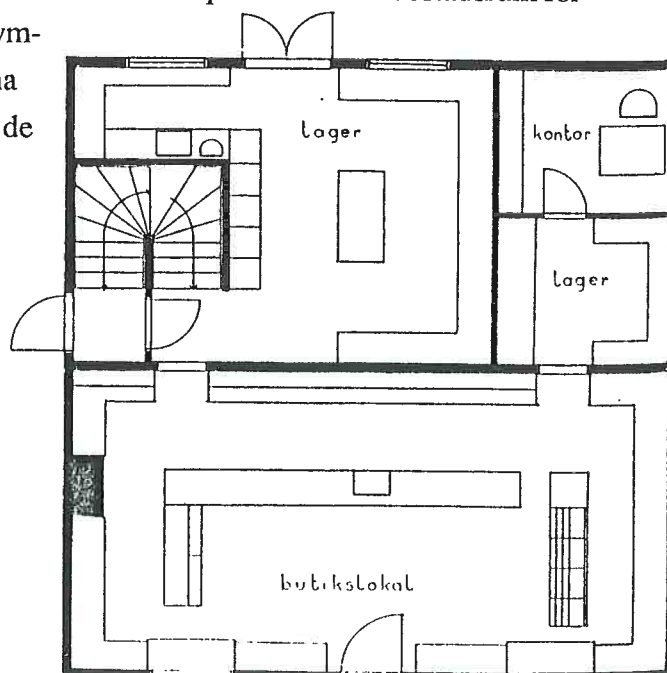

Ur Bilder ur lanthandels historia

Planritningar över lanthandlar från 1860 respektive 1933. Den gamla affärslokalen består av en tillbyggnad vid gaveln av ett bostadshus. Den moderna "funkisaffären" utgör bottenvåningen i en specialritad affärsfastighet med bostad i övervåningen samt källare. Ritningarna visar små skillnader i dispositionen och rumsfördelningen. Även den fasta inredningen (disk, hyllor, dylikt) har stora likheter. Båda omfattar butikslokal samt tre övriga rum. Medan den gamla affären har packbod samt bostadsrum för biträdet ersätts dessa med lagerutrymmen i den nya affären. Det moderna affärsrummet har mindre djup än i de gamla lokalerna.

Ritningen visar den minsta storlekstypen i en serie av tre förslag till moderna lant-handelslägenheter ritade (och senare uppförda) av SKF:s arkitektkontor.

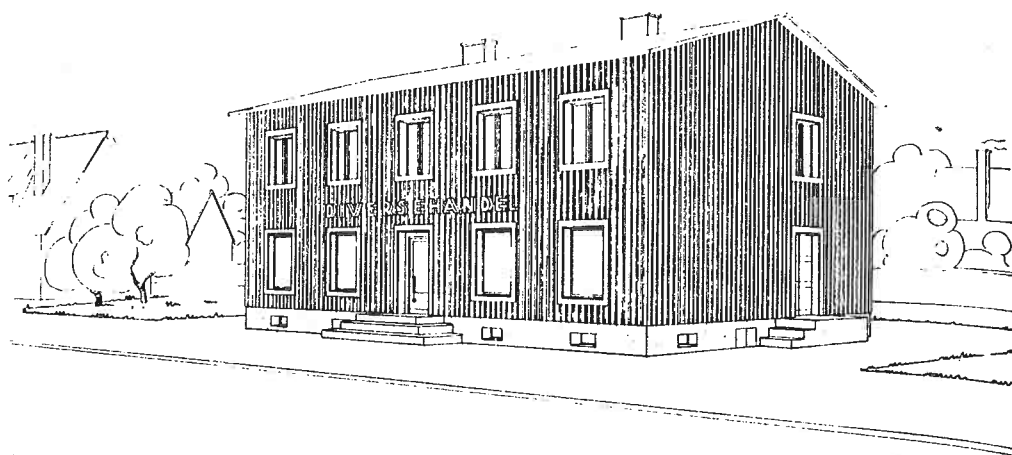
Ur Butikskultur 1933:4

För att sprida information och kunskaper om affärsinredningar, reklam, skyltning, utbildningar m.m., beslöt Sveriges Köpmannaförbund om utgivning av en specialiserad tidsskrift för affärsinnehavare och affärspersonal.

Tidningen gav under drygt tjugo år (den avvecklades i början på 1950-talet) uttryck för nya värderingar och medverkade säkerligen på ett avgörande sätt i införslen av nyheter och förändringar inom lanthandeln.

Tidningen innehöll regelbundna temaartiklar som behandlade förslag till nya inredningar, skyltningsteknik, reklam, inredningsdetaljer, möbler och belysning samt råd och upplysningar i frågor om vård av inventarier, varumärkning, skadedjur och hygien. I de flesta nummer presenterades exempel på ombyggnader och nya inredningar avsedda för lanthandeln och bearbetade av SKF:s arkitektkontor.

A hand-drawn floor plan of a building, likely a school or institutional structure, showing a central corridor and several rooms. The plan is oriented with a north arrow pointing towards the top right. The rooms are labeled as follows:

- Top Left:** A room labeled "Küche" (Kitchen).
- Top Center:** A room labeled "Klassenraum" (Classroom).
- Top Right:** A large room labeled "Spezial-Lager" (Special Storage).
- Bottom Left:** A large room labeled "Haupt-Gesamtsaal" (Main Assembly Hall).
- Bottom Center:** A small room labeled "Spezial-Büro" (Special Office).
- Bottom Right:** A large room labeled "Spezial-Büro" (Special Office).

The central corridor is marked with arrows indicating the direction of traffic flow. The drawing is a simple line sketch on a grid background.

53

1932 inrättade SKF ett särskilt arkitektkontor med syftet att stödja och hjälpa sina medlemmar i byggnads-, ombyggnads- och inredningsfrågor.

Den 1 september 1932, anställdes arkitekten Gerhard Pusch. Han var före detta medarbetare till professorerna Fr.Seesselburg i Berlin och I.Tengbom i Stockholm och hade tidigare ägnat åtta år åt butiksinredningsarbeten¹³⁾.

Genom arkitektkontoret kunde ritningar erhållas till nybyggnader, ombyggnader och till inredningar av butiker för alla branscher. Kontoret stod även till förfogande beträffande muntliga och skriftliga konsultationer samt vid skyltnings- och reklamfrågor¹⁴⁾.

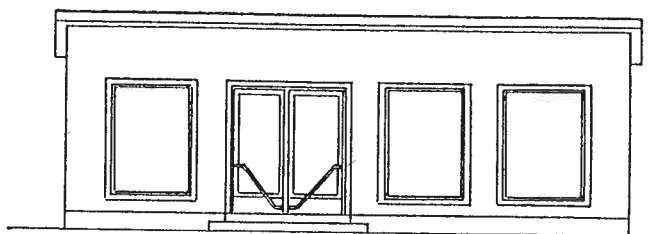
Arkitektkontorets tjänster skulle, för att främja handlarkåren, debiteras enligt lägsta möjliga taxa¹⁵⁾.

Gerhard Pusch presenterade och skildrade, i en rad artiklar i "Butikskultur", kontorets program och arbeten: Han förde t.ex fram en ny ideologi beträffande arbetsmiljö, kundmiljö och inredning där äldre inredningar betraktas som gammalmodiga och anses ej fylla "nutida anspråk i varken praktiskt eller estetiskt avseende" och angrep "den konservativa gruppen av affärsinnehavare som betraktar den gamla inredningen som någonting heligt, någon slags talisman, som de ej vilja göra sig av med för att behålla nyckeln till framtiden bakom säkert lås" och vidare "en gammal butiksinredning är att jämföra med en gammal bil"¹⁶⁾. "Det är vanligt att köpmännen vänder sig direkt till en entreprenör... Arkitekten anses vara en onödig utgift....Köpmannaförbundets arkitektkontor bygger och inreder icke för sig själv, dess uppgift är att uppfylla köpmännens önskemål och att täcka deras behov vid byggnads och inredningsfrågor, i ekonomiskt, tekniskt och estetiskt avseende"¹⁷⁾.

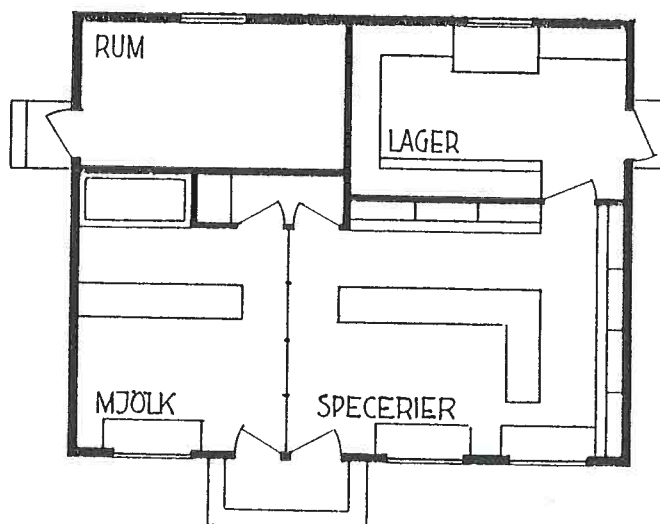
Om lanthandeln skriver han, vid olika tillfällen, följande: "Huvuddelen av lanthandelsfastigheterna ritas fortfarande av olämpliga landsortsbyggmästare till skada för köpmannen och detaljhandeln i allmänhet....smaklöshet i samband med ändamålslöshet"¹⁸⁾. "Det typiska felet för äldre lanthandlar är ett för stort djup av affären, en ytterst orationell inredning och en oöversiktlig exponering av varorna"¹⁹⁾. Den moderna butiksfasaden presenterar han enligt följande: "Fasadens utformning skall anpassas efter fastigheten. Vid ombyggnad av äldre fastigheter bör helhetsintrycket bevaras. Fasadens utformning spelar ett utslagsgivande roll för marknadsföringseffekten. Fönstren skall vara ändamålsenliga och fasadutformningen enhetlig och tilltalande. För lanthandelsbyggnaderna skall fönstren kunna användas för varierande skyltningar. Fasaderna bör ha största möjliga glasyta, butiken i sin helhet bör bli som ett skyltfönster. Skyltskåp på fasaden är värdelösa och automater skall undvikas²⁰⁾". 1945 konstateras följande: "Allt vanligare med kyldiskar, kassettdiskar och

dylikt", "skyltfönstret utnyttjas ej i tillräcklig omfattning. Lönar sig skyltning på landsbygden ?" 21).

SKF:s arkitektkontor fick utan tvekan stor betydelse för förnyelsen av lanthandeln. Ett stort antal affärer ritades av kontoret, många av dessa presenteras med fotografier och ritningar i "Butikskultur". Olyckligtvis gallrades allt arkivmaterial från kontoret vid förbundets flyttning på 1960-talet. En undersökning av kontorets insatser inom Uppsala kommun har därför varit omöjlig.

Ritningar till "sommarhandel" på Ekerö. Affären är uppförd av plankstomme på betongsockel och utvändigt klädd med panel. Svag lutande tak täckt med papp. SKF:s arkitektkontor 1936.

Ur Butikskultur 1936:6

Befintliga lanthandlar inom kommunen

1942 fanns ca 110 lanthandlaraffärer inom kommunen (se bilagan). Många av dessa hade dock redan förlorat sin lanthandelskaraktär och blivit integrerade till växande små orter (Knivsta, Lövsalöt, Storvreta m.fl.) eller stadsdelar (Gamla Uppsala, Vaksala). Flera av affärerna övergick därför redan på 1930-talet till specialiserad handel, främst speceri, enligt stadsmässigt mönster.

Kommunikationernas och bilismens kraftiga utveckling, bygdernas fortsatta avfolkning och orternas tillväxt, under 1940- till 1960-talen, förändrade förutsättningarna för de traditionella lanthandelsaffärerna och många försvann som en följd av dessa faktorer. Den största nedläggningsvågen förekom troligtvis under 1960-talet att döma av Karin Wennås undersökning av handelsboderna i Olandsbygden ²²).

1942 fanns utanför Uppsala stad ca 110 lanthandlar och speceriaffärer. Det är nu svårare att tillämpa samma gränsdragning, men hopräknas större livsmedelshallar och övriga livsaffärer med blandat sortiment, i orter och samhällen utanför staden, kan det nuvarande antalet affärer beräknas till ca 30 st. Konsum har filialer i Lännaholm, Almunge, Knivsta, Vattholma, Störvreta och Björklinge ²³). ICA har anslutna affärer i Knutby, Almunge (Lilla Väsby), Alsike, Järlåsa, Knivsta, Husby-Långhundra (Karlshall), Störvreta, Oxätra, Bälinge (Löfstalöt+Centrum), Rasbo (Vallby), Rasbokil (Tibble), Vattholma, Skuttunge och Tensta (Brogård) ²⁴), dessutom finns ca 6 st övriga affärer både inom och utanför de mindre orterna: Solvalla, Bergsbrunna, Björklinge, Brunna, Knivsta och Skuttorp ²⁵). Bland dessa uppgår antalet affärer med lantlig lokalisering till enbart 10 st, en del ligger dock i anslutning till samhällen (ex Vattholma).

Av de kvarstående affärerna på landsbygden är huvuddelen lokaliserade till mindre orter/byar eller samhällen och består av livsmedelsaffärer av den gällande stadsmässiga typen med blandat sortiment. Utvecklingen är en följd av landsbygdens förvandling där gränsen mellan "lant- och stadshandel" och mellan "diverse- och specerihandel" är svårare att urskilja. Dagens livsmedelsaffärer med något blandat sortiment, självbetjäning och snabbkassor är efterföljarna till de gamla "diversehandlarna / lanthandlarna". De "nya lanthandlar" är till huvuddelen moderna affärshallar, oftast Konsum eller ICA filialer som ibland har behållit en del av den gamla lanthandels traditionella egenskaper. Konsumhallarna i Lännaholm och Almunge inrymmer t.ex. även postkontor. De gamla lanthandlarna var även ofta bank och/eller postkontor (se t.ex. Vattholma, Lena s:n). Ännu ligger ofta busshållplatserna utanför eller i närheten av affärerna som fortfarande är en, för bygden, viktig mötesplats och även en geografisk och social knutpunkt.

Det tiotalet ännu verksamma affärer med lantlig lokalisering är till huvuddelen inrymda i äldre ursprungliga byggnader som, trots mer eller mindre omfattande ombyggnader har, i de flesta fall, bibehållit affärernas ursprungliga karaktär. Husen visar på ett representativt sätt många av de byggnads- och inredningslösningar som har tillämpats för lanthandelsaffärer. Rasbo/Vallby och Rasbokil/Tibble har t.ex. den karakteristiska

tillbyggnaden i nedre våningen längst huvudfasaden. Knutby/Åsby visar även en annan traditionell lösning med affären inredd i ena gaveln av huset. Husby-Långhundra / Karlshall, representerar typen av affärer med bostad i intill liggande hus, de övriga har, bortsett från de moderna affärshallarna, ännu bostad i anslutning till affärslokalen, oftast i övervåningen.

I de gamla husen har det ursprungliga fasadlivet, framför butikslokalen, förändrats genom insättningar av skyltfönster och dörr. Ombyggnaderna genomfördes främst under 1930-40-talen då den nya synen på affärslokaler och affärsinredningar gjorde sig gällande (se s. 49). Anmärkningsvärt är att skyltfönstren, i den moderna livsmedelsaffären, har förlorat sin funktion. De moderna livsmedelslokalerna är så gott som fönsterlösa, väggarna och ytorna upptas av hylluppsättningar som hindrar dagsljusets spridning. Den på 1930-40-talen så omtalade fönsterskyltningen har, i den moderna affärstypen, förlorat sin funktion och de befintliga skyltfönstren i de gamla lokalerna är nu "blinda" och används främst för textreklam.

De kvarstående "lantliga" affärerna är till stor del lokaliserade till glesbygder med sämre kommunikationer och med längre avstånd till större orter (ex: Husby-Långhundra, Oxätra, Skuttunge, Tensta, Rasbokil, Vallby). Oftast finns de, väl synliga, vid större vägar och viktiga vägknutar (ex: Vallby, Vattholma, Oxätra).

Av de nedlagda lanthandlarna har de flesta återblivit bostadshus, vilket de också ursprungligen var, och cirkeln är på detta sätt sluten (se Upplandsmuseets byggnadsinventeringar).

Verksamma lanthandlar i urval

Bälinge socken

ICA

Lövsta 4:4

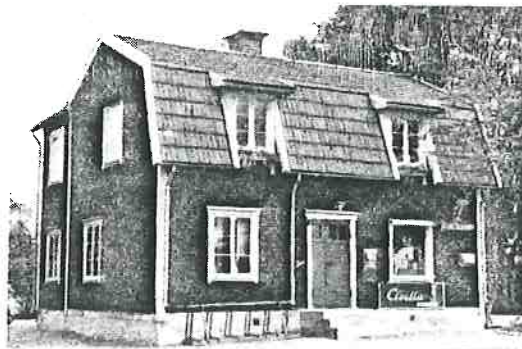
Källor: UM, SB

Eneby

Invent. 1976

Foto: Upplandsmuseet 1976
Sveriges Bebyggelse 1947

Lokalisering: På E4 vid infarten till Lövstalöts samhälle. Väl synlig från vägen, parkeringsplats.

Byggnaden: Uppförd 1850, ursprungligen troligtvis som bostad, inredd till affär mellan 1924 och 1932. Ombyggd 1933 troligtvis i samband med inrättningen av affärsverksamheten. Kraftig ombyggnad (nya fönster, ny fasadbeklädnad m.m.) troligtvis under 1970-talet enligt bilden från 1976.

Rumsfördelning 1947: 1 affärslokal, 1 lägenhet: 2 rum och kök.

Affärsverksamhet: Affärsverksamhet troligtvis sedan slutet på 1920-talet eller början på 1930-talet. För närvarande jourbutik och närköp, även kiosk. Enda affär som serverar Lövstalöts samhälle.

Bälinge socken

Oxätra ?

ICA-Fjädern

Källor: UM

Invent. 1983

Foto: Upplandsmuseet 1983

Lokalisering: Vid, för bygden, viktig vägknut i byn Oxätra. Enda affär inom en radie av 10 km. Serverar närbygdens småsamhällen (Jumkil, Åkerlänna, Dalkarlsbo). Stor parkeringsplats.

Byggnaden: Affärslokalen som byggdes 1982 representerar den gällande typen av livsmedelshallar som i tätort och på landsbygd ersätter de traditionella affärerna.

Byggnaden består av en rationell fönsterlös affärshall med lagerutrymme och utan den, för lanthandeln, karakteristiska bostadsdelen. Affären är uppbyggd efter samma princip som de stadsmässiga snabbköpsaffärerna med självbetjäning och snabbkassor.

Affärsverksamhet: Affär fanns mellan 1937 och 1980 vid Oxätra 2:4 söder om den nuvarande ICA-hallen. Denna har ett bättre läge, en mycket större volym, bekväma parkeringsmöjligheter och ersätter därför den äldre lanthandeln som var inrymd i ett vanligt boningshus.

Husby-Långhundra

ICA

Husby-L 6:17

Källor: UM; SB

Karlshall

Invent. 1980

Foto: Upplandsmuseet 1980

Sveriges Bebyggelse 1947

Lokalisering: Vid riksväg 77, nära en vägkorsning i anslutning till Kyrkbyn Husbyby.

Isolerad bygd. Närmaste ort Knivsta. Parkeringsmöjligheter

Byggnad: Uppförd omkring 1895, ombyggd, enligt nuvarande utformning, troligtvis kring 1940. Bostad i intill liggande hus byggt omkr. 1892.

Rumsfördelning 1947: 2 affärslokaler i affärshuset, 5 rum och kök i bostadshuset.

Affärsverksamhet: Affärsverksamhet fanns på samma plats redan 1891. Det är dock oklart om denna var inrymd i samma fastighet.

Knutby socken

ICA

Knutby-Åsby 3:3

Källor: UM, SPF

Tomta

invent. 1987

Foto: Upplandsmuseet 1987

Sveriges Privata Företagare 1939

Lokalisering: Ca två km norr om Knutbysamhället i byn Åsby, på huvudvägen till

Bladåker s:n. Lokaliseringen är i viss mån anmärkningsvärd. Affären ligger relativt nära huvudorten Knutby (två km) som har affär. Affären kan därför enbart serva bosättningarna norr om affären.

Byggnad: Byggnad från ca 1890, uppförd troligtvis i samband med rörelsens tillkomst. Byggnaden är i stort sett oförändrad sedan uppförandet. Enbart skyltfönster har tillkommit (under 1940-50-talet). Affären representerar typen av affärsfastigheter med butikslokal inredd i husets gavel. Bostad i övervåningen. Ett fristående magasin på andra sidan vägen hör till fastigheten.

Rumsfördelning 1947: 2 lägenheter om 3 rum och kök, 1 affärslokal, 1 källare.

Affärsverksamhet: Enligt kartläggningen, fanns en affär i Åsby redan 1891. Det är troligt att det rör sig om samma byggnad. Angivet byggnadsår i Sveriges Bebyggelse är felaktigt.

Lena socken

Vattholma 5:2

Konsum

Källor: UM, SB

Invent. 1978

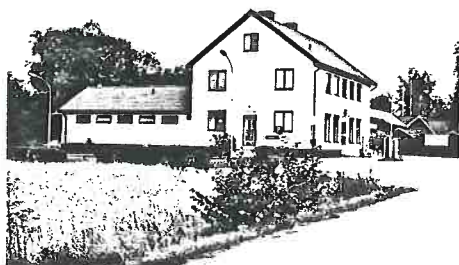

Foto: Upplandsmuseet 1978

Sveriges Bebyggelse 1947

Lokalisering: Vägkorsning i anslutning till Vattholma bruk.

Byggnad: **Hus 1:** tegelhus i 2 våningar byggt 1931-32 som Konsumaffär. Har många likheter med flera av husen som ritades av SKF:s arkitektkontor. Konsumaffären fanns i huset fram till 1976 då posten övertog lokalerna. Konsum flyttade samtidigt till en nyuppförd affärshall intill huset.

Rumsfördelning 1947: 1 lägenhet om 2 rum och kök, 1 affärslokal, 1 kontor, lagerlokaler, källare m. tvättstuga.

Hus 2: Konsumbutik. Affärshall av snabbköpstyp i en våning (jfr Bälinge/Oxätra). Uppförd 1976, panelad fasad på ramverk, plåttak.

Affärsverksamhet: Den första Konsumaffären startades i Kolbacken, utanför Vattholmas bruksägor. Senare flyttades verksamheten till en "länga" som låg söder om det nuvarande posthuset. 1915 övertog Konsum den nedlagda brukshandeln och fick sin första riktiga affärslokal. 1931 uppfördes tegelhuset som affärsfastighet och 1976 byggdes den nuvarande Konsumhallen.

Rasbo socken

ICA

Vallby 1:5

Källor: UM, SB

Yngveborg

Invent.82

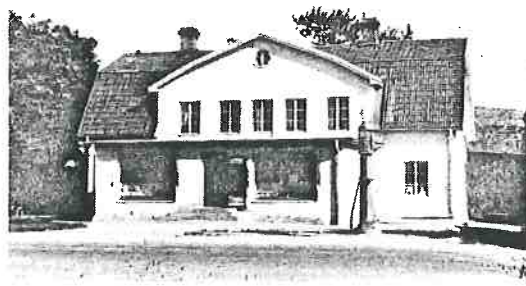

Foto: Upplandsmuseet 1982

Sveriges Bebyggelse 1947

Lokalisering: Vid vägknut intill väg Nr 288 som är huvudvägen mellan Uppsala och Östhammar i anslutning till Hammarby- och Vallbysamhällena. Väl synlig vid landsvägen med stor parkeringsplats. Busshållplats.

Byggnad: Ursprungligen boningshus, troligtvis uppfört 1911, reveterat under 1930-talet. Ombyggt 1931 och 1939 med bl.a. butikslokal som tillbyggnad på framsidan av huset. Oförändrat sedan 1930-talet. Huset är karakteristiskt för de, under 1930-talet, tillbyggda affärerna med en från husstommen utskjutande funktionalistisk butikslokal.

Rumsfördelning 1944: 2 lägenheter om 2 rum och kök, 1 affärslokal, 1 kontor, 1 lagerlokal.

Affärsverksamhet: Affär troligtvis sedan byggnadsåret 1911. Affär fanns på platsen redan 1891(se bilagan). Mellan 1919 och 1924, 2 affärer på samma plats.

Rasbokil socken

ICA

Tibble 5:8

Källor: UM, SB

Norrbacken

Invent. 1982

Foto: Upplandsmuseet 1982

Sveriges Bebyggelse 1947

Lokalisering: Norr om Rasbokils kyrkby vid landsvägen i Tibble by. I affärens närområdet finns ett stort antal mindre byar och många gårdar.

Byggnaden: Uppförd 1890 möjligtvis redan som affärsfastighet. Har med säkerhet inrymt affärsrörelse sedan 1916. Ombyggd och renoverad 1947, affären utökades då med en tillbyggnad på framsidan. Byggnaden har behållit sin ursprungliga karaktär fr. 1947-års ombyggnad med den låga funktionalistiska tillbyggnaden på affärens framsida. Denna del har senare utökats genom förlängning. Skyltfönstren som tillkom 1947 är, efter den senaste ombyggnaden, borttagna.

Gårdshus med ursprungligen 2 enkelrum samt 3 lagerutrymmen.

Rumsfördelning 1947: 2 lägenheter, 3 samt 2 rum och kök, 1 affärslokal, 2 lager.

Affärsverksamhet: Affär har funnits i Tibble sedan 1890-talet, 1918 tillkom en affär.

Lanthandel sedan 1916, tillhörde Rasbokils Konsumtionsförening, övergick 1932 till Uppsala Kooperativa Samköpsförening, numera ICA.

Livsmedelshandel i samma byggnad under 71 år.

Tensta socken

ICA

Brogård 1:2

Källor: SB, UM, SGG

Invent. 1978

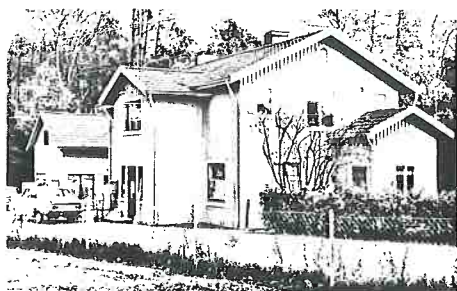

Foto: Upplandsmuseet 1978
Sveriges Bebyggelse 1947

Lokalisering: I anslutning till Tensta kyrkby med skola, vid bron över Vendelån. Affären serverar närbygden. Närbelägna affärer finns även i Björklinge, Skyttorp och Vattholma.

Byggnad: Ursprungligen 1800-tals byggnad, ombyggd och tillbyggd i flera omgångar åt öster och på höjden, främst 1937. Nuvarande utformning och utseende från 1937. Bostad i övervåningen.

Rumsfördelning 1947: 4 rum och kök, affärslokal m. flera rum. Flera tillhörande uthus (magasin, förråd m.fl.)

Affärsverksamhet: En lanthandel inrättades på platsen redan under 1860-talet. En konkurrerande affär fanns länge i Råsta 1 km söder om Brogård.

Vassunda socken

VIVO

Vasunda-Edeby 2:16

Källor: UM, SB

Edeby handel

Invent. 1979

Foto: Upplandsmuseet 1979
Sveriges Bebyggelse 1950

Lokalisering. Norr om Vassunda kyrkby nära vägkorsning vid "gamla Stockholmsvägen", i en radby. Affären ligger enbart ett par kilometer fr. Knivstasamhället. Troligtvis servar affären främst bygderna väster och söder om Vassunda.

Mindre parkeringsplats framför affären.

Byggnad: Bilden i Sveriges Bebyggelse visar troligtvis byggnadens ursprungliga utformning. Skyltfönster troligtvis insatta under 1950-talet. Huset hade en mycket originell utformning med en komplicerad takkonstruktion, vinkelplan. Trolig datering 1910 talet, ombyggd 1950 och senare. Bostad i övervåningen.

Rumsfördelning 1950: 5 rum och kök, 1 affärslokal, 1 kontor, 2 lager.

Affärsverksamhet: Uppgifter om handelsverksamhet på platsen sedan 1918.

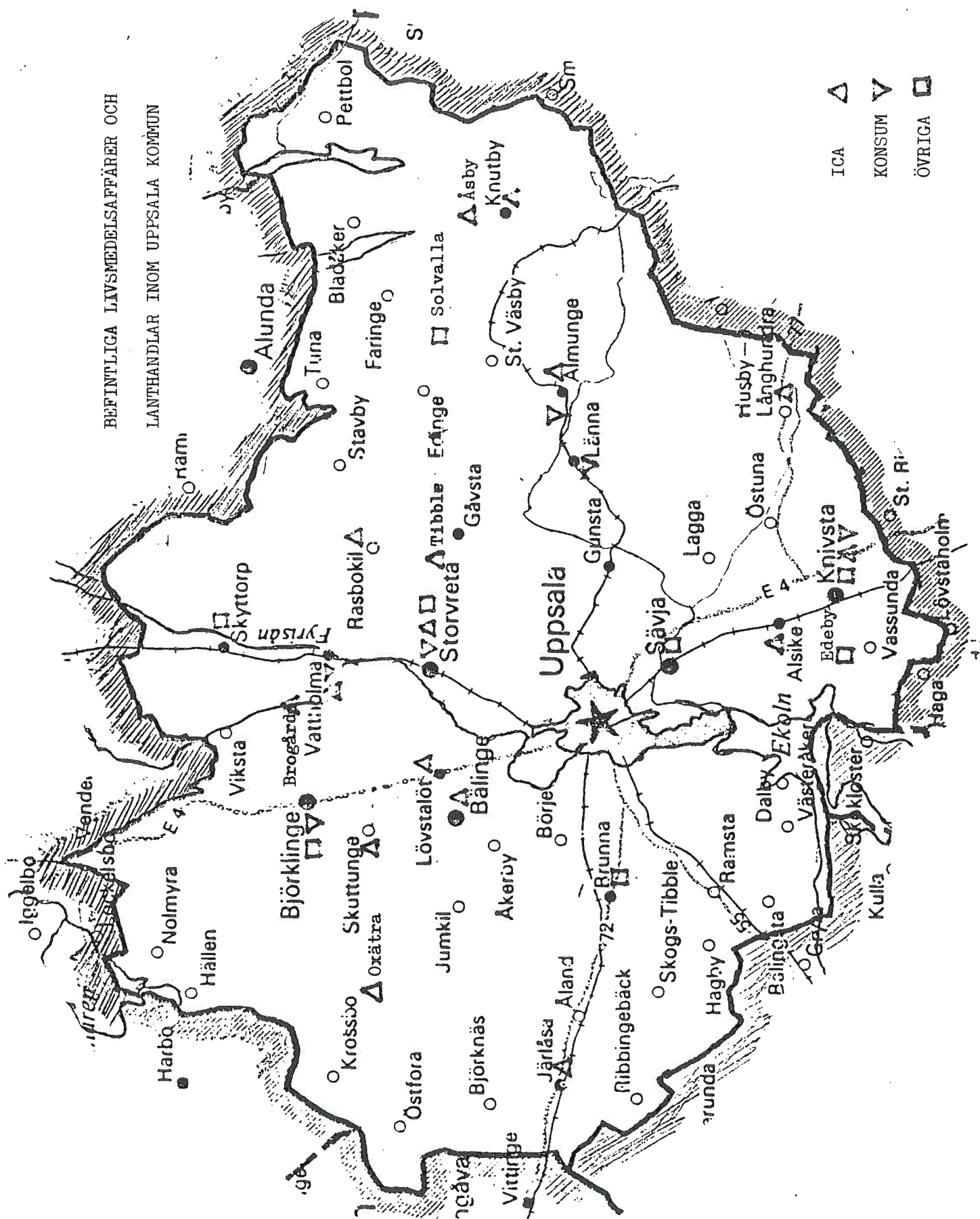
Förkortningar: SB= Sveriges Bebyggelse.

UM= Upplandsmuseet.

SGG= Svenska Gods och Gårdar

BEFINTLIGA LIVSMEDELSAFFÄRER OCH

LANTHANDLAR INOM UPPSALA KOMMUN

6 SAMMANFATTNING

Lanthandeln har en ung men säregen historia. Handelsrestriktionerna och skråväsendet förhindrade länge handelsutvecklingen på landsbygden. Det är inte förrän införandet av näringsfriheten 1846-1864, som fasta detaljhandelsföretag kunde etablera sig i bygderna. Städernas etablerade handelsdominans och tidigare monopol kvarstod inom närområden, dvs i grannsocknarna. I dessa socknar kan man konstatera att det förekommit ett lägre antal affärer än i de övriga socknarna och att dessa tidigt övergick till specialiserad handel främst speceri, eller att lanthandlar saknats helt.

Utvecklingen av kommunikationerna fick stort inflytande på lanthandelns utvecklings- och avvecklingsmönster. Byarnas och gårdarnas isolerade vardag bröts genom tillkomsten av lanthandeln. Bodarna öppnades lite varstans i befintliga hus och utrymmen och startades ofta av företagsamma ordsbor eller inflyttade personer. En lanthandlarkår växte snabbt och lanthandeln fick mera etablerade former. Några lanthandlare blev storhandlare. Lanthandeln fick mångsidiga funktioner och ökad betydelse. Produkter från bygden inköptes eller byttes för vidare försäljning till städerna. Manufakturade produkter och andra nyheter blev tillgängliga även i bygderna. Ofta blev affärerna postkontor, bank, telestation, busshållplats, bensinstation, inköpscentral och samlingsplats, dvs bygdens servicecentral.

I de, på 1800-talet, ännu tätbefolkade jordbruksdominerade och relativt isolerade socknarna, var lokaliseringsplatsen för handelsverksamheten av mindre betydelse. Det är med den ökande konkurrensen, kommunikationernas förändring och bygdernas avfolkning som affärerna intar strategiska platser vid viktiga vägar och vägknutar, byar, växande små orter, stationssamhällen och hållplatser, kvarnar och sågar, industrier och andra större arbetsplatser.

Förändringen i hushållsekonomi fick även betydelse för etableringsmönstret.

Avvecklingen av självhushållet, en ökande levnadsstandard och konsumtion, medförde att antalet lanthandelsaffärer, trots en kraftig minskning av befolkningen mellan 1891 och 1941, förblev relativt stabilt. Det är de drastiska samhällsgeografiska förändringarna under 1950-60-talen (fortsatt avfolkning, tillkomst av små samhällen och bilismens expansion) som medförde omfattande nedläggningar. De kvarstående affärer övergav till större del den, för landsbygden, karakteristiska diversehandel och övergick till specerivaror.

Från ett hundratal lanthandlar och speceriaffärer 1941, återstår sammanlagt ett trettiotal livsmedelsaffärer 1987, utanför Uppsala stad med förorter. De flesta återfinns i unga växande småsamhällen. Ett tiotal har dock ännu en lantlig lokalisering och de flesta

servar glesbygder utan tätort och med sämre kommunikationer.

Lanthandeln tillkom hastigt, under improviserade former, genom näringsfriheten som möjliggjorde etableringen av handelsbodar utan restriktioner och krav. Bodarna tillkom, i ett första skede, i lediga utrymmen på gårdar eller i boningshus. Längre förblev de flesta bodarna enkla magasinutrymmen utan särskild inredning. Huvudproblemet med inredningen och utformningen av lanthandlarna bestod i varornas starkt avvikande karaktär. Det ökande utbudet av manufakturade produkter tvingade sakta in en rationalisering av inredningen. Så småningom avsattes särskilda utrymmen för verksamheten (butiklokal, kontor, packbod, och lager) som oftast inrymdes i bostadshus. I de äldre affärerna var lagerutrymmen oftast förlagda i andra närliggande byggnader men från och med 1930-talet inreddes dessa i anslutning till butiken. Karakteristiskt för lanthandelsaffärerna är att de vanligtvis omfattar en bostadsdel oftast i övervåningen av byggnaden.

Till huvuddelen har affärslokalerna från 1860 till 1920 inretts i befintliga bostadshus. En jämförelse av uppgifter visar att ett flertal affärer startades i nybyggda hus. De nybyggda "affärsfastigheterna" skiljer sig knappast från affärerna inrymda i bostadshus. Detta tyder på att det fram till 1930-talet saknades en särskild "affärsarkitektur". Med funktionalismens genombrott på 1930-talet tillkommer nya, specialanpassade butiklokaler och affärsfastigheter. Sveriges Köpmannaförbund och dess arkitektkontor deltog med väsentliga insatser i "lanthandelns förnyelse".

De kvarstående verksamma affärerna avspeglar var för sig olika utvecklingsstadier i lanthandelns arkitektur och representerar många av de lösningar som förekommit sedan lanthandels tillkomst från 1800-talets enkla gavelbutik i Knutby/Åsby, till den moderna affärshallen i Oxätra.

De få bevarade lanthandelsaffärerna med ålderdomlig karaktär kommer troligtvis även de att försvinna eller tvingas till stora förändringar. Med hänsyn till den pågående utrotningen av lanthandeln, borde en etnologisk dokumentation av den kvarstående verksamheten vara motiverad. Denna dokumentation måste även inkludera en detaljerad byggnads- och miljödokumentation av de bevarade affärerna.

Byggnadsminnesförklaringen av en väl bevarad och särskild representativ lanthandelsbyggnad borde även diskuteras.

7 NOTFÖRTECKNING

BULH=Bilder ur lanthandelns historia

Kapitel 2

- 1) BULH, s17
- 2) Tierp en socken beskrivning, s 298
- 3) Heckster E F, s 128
- 4) BULH, s 20
- 5) Heckster E F, s 128
- 6) BULH, s 131
- 7) Aa, s 22
- 8) Sillen A W, s 121
- 9) Lindström H, s 221
- 10) BULH, s 130
- 11) Kumm E, ss 150-152
- 12) BULH, s 62
- 13) ibid
- 14) BULH, s 65
- 15) Aa, s 82
- 16) Aa, s 24
- 17) Heckscher E F, ss 44-46
- 18) BULH, ss 134-135
- 19) Aa, s 138
- 20) Marcus-Rydman, ss 293-297 ; BULH, ss 88-89
- 21) ibid
- 22) BULH, s 162
- 23) Aa, ss 151-159
- 24) Aa, ss 161-162
- 25) Aa, s 262
- 26) Statens offentliga statistik, kooperativ verksamhet i Sverige, 1908-1910, s 17
- 27) BULH, s 157
- 28) Aa, s 154
- 29) Aa, ss 262-265
- 30) Stolpe H, En idé blev en folkrörelse, s 5

- 31) ibid
- 32) Kumm E, s 96
- 33) Stolpe H, En idé blev en rörelse, s 10
- 34) Bäckström K, Konsumtionsföreningen Uppsala 25 år, s 12
- 35) Stolpe H, Tio år i hushållens tjänst, s 5
- 36) ibid
- 37) ibid
- 38) Bäckström K, Konsumtionsföreningen Uppsala 25 år, s 35
- 39) Stolpe H, Tio år i hushållens tjänst, s 9
- 40) Stolpe H, En idé blev en folkrörelse, ss 10-14
- 41) Aa, s 28
- 42) Bäckström K, konsumtionsföreningen Uppsala 25 år, s 21
- 43) Detaljhandelsboken, s 24
- 44) Upplands köpmannaförbunds minnesskrift 1909-34, s 11; BULH, s 347
- 45) BULH, ss 338-339
- 46) Upplands köpmannaförbunds minnesskrift 1909-1949, s 11
- 47) Aa, s 14; Upplands minuthandlareförbund hade tio föreningar och 231 medlemmar
- 48) Marcus-Rydman, ss 85-113
- 49) Upplands köpmannaförbunds minnesskrift 1909-1949,
- 50) Aa, s 20
- 51) Aa, s 17; 1949 omfattade det regionala förbundet, 18 lokala föreningar och 657 medlemmar
- 52) BULH, ss 359-363; inom SSLF utvecklades en särskild lanthandelssektion
- 53) Upplands köpmannaförbunds minnesskrift 1909-34, ss 13-24
- 54) Aa, s 24
- 55) BULH, ss 348-349
- 56) Aa, ss 387-389
- 57) Aa, ss 364-365
- 58) Aa, ss 364-386
- 59) Aa, ss 390-392
- 60) Aa, ss 393-395

Kapitel 3

- 1) BULH, s 57
- 2) Aa, s 24

- 3) Aa, s 181
- 4) Kumm E, s 153
- 5) Hedin N, Värmländsk lanthandeln, s 109; Hallenberg A, UNT julnummer 1953; Saxon J L, ss 59-80.
- 6) BULH, s 196
- 7) Aa, ss 38-59
- 8) Aa, s 250
- 9) Marcus-Rydman, s 299
- 10) Hallenberg A, UNT julnummer 1953, Den gamla lanthandeln
- 11) ibid
- 12) Uppsala länskalender 1932, Bälinge socken
- 13) Saxon J L, s 59
- 14) Aa, s 13
- 15) Aa, s 75
- 16) Aa, s 85
- 17) Kumm E, s 152
- 18) Aa, s 153
- 19) Aa, s 154
- 20) BULH, ss 266-285
- 21) ibid
- 22) Uppsala köpmannaförbunds matrikel 1932 samt minnesskrift 1909-34 och 1909-49
- 23) Stolpe H, En idé blev en rörelse, s 22
- 24) Stolpe H, aa, s 10
- 25) Lindström H, s 133
- 26) BULH, ss 266
- 27) Taxeringslängd Örbyhus fögderi 1919 EE VI a4 Nr 16
- 28) Taxeringslängd Tiunda fögderi 1919 EE VI a3 Nr 16
- 29) Köpmannen 1913, Nr 11, s 265

Kapitel 4

- 1) Saxon J L, s 150
- 2) BULH, s 413
- 3) Heckscher E F, ss 249
- 4) Norsborg L A, s 30
- 5) Uppsala och Stockholms länskalendrar; Bygd att vårda; Sveriges bebyggelse

6) ibid

Kapitel 5

1) Kumm E, s 155

2) BULH, ss 113-170

3) Saxon J L,

4) ibid

5) Sveriges privata företagare, s 32

6) Aa, s 38

7) Aa, s 31

8) Aa, s 32

9) Saxon J L, ss 15, 17, 59, 75, 85, 133, 149

10) Sveriges privata företagare, s 32

11) Aa, s 31; BULH, s 172

12) Sveriges privata företagare, ss 34-40

13) Butikskultur 1932:2, s 2

14) Aa, 1932:5, s 6

15) Aa, 1932:2, s 2

16) Aa, 1932:1, s 4

17) Aa, 1932:5, s 6

18) Aa, 1934:4, s 4

19) Aa, 1935:6, s 2

20) Aa, 1938:1, s 6

21) Aa, 1945:2, s 4

22) Wennås K, Företeelserna i Olandsbygden avspeglar den generella tendensen i länet.

23) Stolpe H, Tio år hushållens tjänst, s 23; Televerket, telefonkatalog Uppsala 1987

24) Televerket, telefonkatalog Uppsala 1987

25) ibid

8 KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Dialekt- och folkminnesarkivet Uppsala, *Uppteckningar* Nr: 29496, 16436, 25772, 21912, 17425-26, 33673.

Helgstrand Lena, *Lanthandel i Uppland*, Uppsats i folklivsforskning, Uppsala Universitet 1971.

Länsstyrelsen Uppsala, *Taxeringslängder 1919*, Tiunda fögderi, EE VI a3 Nr 16 - 1919. Örbyhus fögderi, EE VI a4 Nr 16 - 1919.

Uppsala kommun, livsmedelavdelningen, *Tillståndshandlingar, livsmedelförsäljning*.
Upplandsmuseet, *Byggnadsinventeringar*, delar av Uppsala kommun.

Tryckta källor

Andersson Anders, *Skuttunge socken*, Uppsala 1954.

Bidrag till Sveriges officiella statistisk (SoS), E) inrikes sjöfart och handel, 1890-1900.
F) handel 1910.

Bilder ur lanthandelns historia, utgiv. ICA-förlaget, Västerås 1965.

Butiken, biträdet, kunden, utgiv. Kooperativa förbundet, Stockholm 1928 samt 1937.

Butikskultur, Sveriges köpmannaförbundets organ, 1932-1951.

Bygd att vårda 1, kulturhistorisk utveckling i Uppsala län, Uppsala 1984.

Bäckström Kaj, *Konsumtionsföreningen Uppsala 25 år*, Oskarshamn 1947.

Detaljhandelns bok, 1 Livsmedel, organisation, Stockholm 1937.

Detaljhandelns bok, 3 Ekonomi, redovisning, rättsfrågor, Stockholm 1938-40.

Detaljhandelsboken, red Ulf Bergengren, Stockholm 1957.

Hallenberg Aron, *Den gamla lanthandeln*, Uppsala Nya Tidning, julnummer 1953.

Handelsminnen, Svenskt liv och arbete, Stockholm 1961.

Heckscher Eli F, *Svenskt arbete och liv*, Stockholm 1985.

Hedin Nathan, *Värmländsk lanthandel*, ur *Näringsliv i Värmland* 1945, Hälsingborg 1945.

Kumm Elfred, *Samköp för hundra år sedan*, Robert von Kraemer och den svenska kooperationens uppkomst, Stockholm 1950.

Köpmannen, Organ för Sveriges minuthandlares riksförbund, 1912-1920.

Lindström H, *Näringsfrihetens utveckling i Sverige 1809-36*, Göteborg 1923.

Marcus Moritz, Rydman Erik, *Köpmän i samverkan*, Sveriges köpmannaförbunds jubileumsskrift, Stockholm 1958.

Matrikel över Uplands köpmannaförbunds medlemmar, Uppsala 1934.
 Norborg Lars Arne, *170 år i Sverige*, Arlöv 1982.
 Saxon Johan Lindström, *I handelsbod på 1870-talet*, Stockholm 1932.
 Sillen af A.W, *Svenska handelns och näringarnas historia till 1809*, Stockholm 1886.
Statens offentliga statistik, Handel, 1915.
Statens offentliga statistik, Kooperativ verksamhet i Sverige 1908-1910.
Statistisk årsbok för Sverige, 1918, 1934, 1920.
Stocholms länskalender, 1890, 1903, 1918, 1925, 1931-32, 1938-34, 1945-46.
 Stolpe Herman, *En idé blev en folkrörelsen*, Östervåla 1973.
 Stolpe Herman, *Tio år i hushållens tjänst*, Uppsala 1932.
Sveriges bebyggelse, Uppsala län, landsbygden del 2, 3 och 4, Uddevalla 1948.
Sveriges bebyggelse, Stockholms län, landsbygden del 1 och 3, Uddevalla 1951.
Sveriges privata företagare efter landskap, Stockholms stad-Uppland, del 1, Uppsala 1939.
Tierp en socken beskrivning, Handel i Tierps bygden, Östervåla 1975.
Upplands köpmannaförbunds matrikel, 1932 och 1934, Uppsala 1932 och 1934.
Upplands köpmannaförbunds minnesskrift 1909-1934, Uppsala 1934.
Upplands köpmannaförbunds minnesskrift 1909-1949, Tierp 1949.
Uppland skildring av land och folk, Uppsala 1908.
Uppsala länskalender, 1891, 1919, 1924-25, 1932-37, 1941-42, 1955-56.
 Wennås Karin, *Handelsbodar i Olands*, Olands-Bygden 1987, utg. Olands hembygdsigille